

Lisandusi eesti rahvusväeosade „Haapsalu perioodile“

Ago Pajur*

■ 1917. aastal Vene armee koosseisus moodustatud eesti rahvusväeosade tähtsust on raske ülehinnata. Ilma kodumaale koondunud eesti sõduriteta, kes olid ilmasõjas piisavalt püsirohtu nuusutanud, ning ilma eesti ohvitserideta, kes rahvusväeosi korraldades omandasid organiseerimistöökogemusi, olnuks võidukas Vabadussõda vaevalt võimalik. Sellest tulenevalt on rahvusväeosade sünnist möödunud saja aasta jooksul neist üpris rohkesti kirjutatud ja kõneldud ning võiks arvata, et teema on tänaseks ammendatud. Üldjoontes ja suures plaanis nii ongi, kuid mõnedki rahvusväeosade tegevusega seotud väiksemad alateemad ja kitsamad ajalõigud on siiski lahti kirjutamata. Üks sellistest ajalõikudest on rahvusväeosade „Haapsalu periood“, s. t. aeg 1917. aasta oktoobrist kuni 1918. aasta aprillini, mil Haapsalus paiknes 1. eesti polk ning jaanuaris-veebruaries 1918 ka eesti suurtükiväebrigaad.

Mõistagi ei üllata nimetatud väeosade Haapsalus viibimine ühtegi sõjaajaloo või kohaajaloo huvilist. Seda enam, et 1. eesti polgust kui rahvusväeosade esmasündinust on aegade jooksul eriti ohtralt kirjutatud. Meenutagem siinkohal rahvusväeosade ajaloo kõige teene-kama uurija kolonelleitnant Oskar Kurvitsa monograafiat¹ ja Rahvusarhiivi egiidi all ilmunud publikatsioone², kõnelemata paljudest pikematest või lühematest artiklitest³ ja mälestustest⁴, mille kõigi üleslugemine osutuks siinkohal võimatuks.

Siiski on just Haapsalu periood jäänud mõneti vaeslapse ossa, sest enamik kirjutistest on pühendatud rahvusväeosadele tervikuna ning Oskar Kurvitsa käsitlus katkeb hetkel, kui 1. eesti polk oli äsja Haapsallu asunud. Kurvits plaanis küll üllitada ka raamatu II köite, kuid kavatsusele sai saatuslikuks Nõukogude okupatsioon. Seetõttu ongi nimetatud ajalõiku käsitletud vaid mitmetes lühemates kirjatöodes.⁵ Kõige põhjalikumaks käsitluseks on jäänud

* Ago Pajur (1962), PhD, Tartu Ülikool, Humanitaarteaduste ja kunstide valdkond, ajaloo ja arheoloogia instituut, Eesti ajaloo (uusima aja) dotsent, Ago.Pajur@ut.ee

¹ O. Kurvits. Eesti rahvusväeosade loomine 1917–1918: 1. Eesti polk. I. Tallinn: Seltsi „1. Eesti Polk“ Kirjastus, 1930.

² Rahvusväeosade loomisest Eestis. Mälestusi ja kirju aastatest 1917–1918. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 1998; 1. eesti polgu komitee protokollid 1917–1918. Tartu: Kirjastus Eesti Ajalooarhiiv, 2001.

³ Vt. nt.: K. Rotschild. Eesti rahvusliste rügementide formeerimine 1917 aastal. – Sõdur 1924, nr. 23, lk. 2–5; nr. 24/25, lk. 2–8; nr. 26, lk. 2–6; nr. 27, lk. 2–5; nr. 28, lk. 2–5; nr. 29, lk. 2–4; O. Kurvits. I. Eesti rügement (Tallinn 12. IV. 17 – Haapsalu 13. IV. 18). – Sõdur 1924, nr. 15/16, lk. 2–8; nr. 17, lk. 2–5; nr. 18, lk. 2–6; nr. 19, lk. 2–6; nr. 21, lk. 2–5; O. Kurvits. Eesti rahvusväeosade loomine 1917.–1918. – Vabadussõja Tähistel 1939, nr. 4/5, lk. 118–142; A. Tõnisson. I. Eesti Polk, tema formeerimine ja tegevus. Lühikene ülevaade. Pärnu, 1927.

⁴ Vt. nt. kogumikku: Mälestused iseseisvuse võitluspäevilt. I kd: Revolutsioon ja okupatsioon 1917–1918. Tallinn: Eesti Ajakirjanikkude Liit, 1927 (osalise taastrükina: Eesti eest. 1. osa. Tallinn: Tammerraamat, 2013), mis sisaldab mitmete 1. eesti polgus teeninud meeste (Aleksander Tõnisson, Ernst Pödder, Peeter Kann, Oskar Kurvits, August Kuulmann jt.) meenutusi.

⁵ Vt. nt.: O. Kurvits. 1. Eesti polk Saksa okupatsiooni päevil. – Sõdur 1932, nr. 15/16/17, lk. 387–392; O. Kurvits. Kui Haapsalus taheti asutada sõjarevolutsioonilist komiteed. – Sõdur 1937, nr. 16/17/18, lk. 402–403; O. Kurvits. 1. Eesti polk Eesti iseseisvuse väljakuulutamisel Haapsalus. – Vabadussõja Tähistel 1937, nr. 2, lk. 50–56; A. Saar. 1. Eesti polk ja Läänemaa. – Eesti Rahvusväeosade Album I. Tallinn: Selts „1. Eesti Polk“, 1935, lk. 19–23; A. Tõnisson. Mälestusi Haapsalust ja Läänemaalt. – Eesti Rahvusväeosade Album II. Tallinn: Selts „1. Eesti Polk“, 1937, lk. 34–36; A. Tõnisson. Läbielamus iseseisvuse sünniajalul. – Eesti Rahvusväeosade Album III. Tallinn: Selts „1. Eesti Polk“, 1938, lk. 31–33; Kindral E. Pödder'i mälestusi eesti rahvusväeosade ▶

sajandivahetusel Läänemaa Muuseumi Toimetiste sarjas ilmunud toonase muuseumi juhataja Talis Vare artikkel, mis pühendus arusaadavalt just 1. eesti polgu Haapsalu perioodile.⁶ Teisest Haapsalus toimetanud väeosast, eesti suurtükiväebrigadist pole aga kirjutatud niigi palju. Seda lihtsal põhjusel – brigaadi fond Rahvusarhiivis on väeosa algusjärgu kohta väga kasin. Nii tulebki leppida kolonel Georg Leetsi lühiväevaatega, mille ilmumisest on möödunud juba 90 aastat.⁷

Eelöelduga peaks olema järgneva kirjatöö eesmärk selge – püüda anda senisest põhjalikum ülevaade nii 1. eesti polgu kui ka eesti suurtükiväebrigadi tegevusest Haapsalus. Loodetavasti õnnestub sel moel muuta üks kõige pingelisemaid ja dramaatilisemaid ajalõike rahvusväeosade ajaloost senisest värvikamaks.

1. eesti polgu tulek Haapsallu

Eesti rahvusväeosade moodustamine Vene armee koosseisus sai alguse peagi pärast Veebruarirevolutsiooni, aprillis 1917. Rahvuslikul ja poliitilisel pinnal tekkinud konfliktide tõttu viidi Tallinna koondunud eesti sõjamehed kuu aega hiljem üle Rakverre, kus neist formeeriti 1. eesti jalaväepolk, mille ülemaks nimetati polkovnik Aleksander Tõnisson.

21. augustil 1917 alanud Riia operatsiooni tulemusena ületasid Saksa väed Väina jõe, murdsid läbi vastase kaitsest ja hõivasid Riia, sundides revolutsioonis demoraliseerunud Vene armee korraldust taganema. Kuna aga Saksa väejuhatas vajas Riia all võidelnud vägesid hädasti Prantsusmaal ja Itaalias, suutsid venelased Võnnu positsioonidel uuesti pidama jääda. Rinde tugevdamiseks toodi osalt Soomest ja osalt Läänerindelt Läti põhjaossa kuus jalaväe- ja neli ratsaväediviisi. Teiste seas sai käsu ümberpaiknemiseks ka eesti polk. 25. septembril jõudis polk Volmarisse, kus see arvati 45. jalaväediviisi koosseisu.⁸

45. jalaväediviisi (kindralmajor Aleksandr Vihhiev), mis oli samuti alles äsja Soomest rindele jõudnud, allus omakorda 13. armeekorpusele (kindralmajor Pavel Adžijev), mille ülesandeks oli kaitsta Liivi lahe rannikut. Korpuse, mille staap paiknes Voltveti (Tihemetsa) mõisas, koosseisu kuulusid juba varem 36. jalaväediviis, 5. ratsaväediviis, 4. Doni kasakadiviis, 1. üksik Balti ratsaväebrigad ja 10. Turkestani kütibrigad ning nüüdsest ka 45. jalaväediviis, millele allutati 1. eesti polk.⁹

Volmari ümbrusse ei jäänud eestlased kauaks, sest 29. septembril käivitus operatsioon „Albion“ ning Saksa väed maabusid Saaremaal, et purustada Muhu väina kindlustatud positsioon. Positsioon hõlmas Saaremaad, Muhu saart ja Hiiumaad (v. a. Tähkuna poolsaar), aga ka servakest Läänemaast (Virtsust Haapsaluni) ning ümbritsevaid merealaseid. Positsiooni peaülesandeks oli vältida Saksa laevastiku sissetungi Liivi lahte ning maavägede maabumist saartel, mis andnuks sakslastele soodsa lähtepunkti pealetungiks Peterburi suunal.

Saarte kaitset juhtisid Riia lahe merejõudude juhataja viitseadmiral Mihhail Bahhiev ning Muhu väina kindlustatud positsiooni juhataja kontradmiral Dmitri Svešnikov (staap Kuresaares), kes mõlemad allusid Balti laevastiku ülemjuhatajale. Riia lahe merejõudude peamiseks löögiüksuseks olid kaks soomuslaeva, millele lisandusid kolm ristletjat, u. 30 hävitajat ja hulk väiksemaid aluseid. Nende tegevust toetasid saartel paiknenud rannakaitsepatarid,

► organiseerimisest ja 1. Eesti polgu tegevusest Haapsalus Saksa okupatsioonivägede tulekul veebruaris 1918. a. – Eesti Rahvusväeosade Album III. Tallinn: Selts „1. Eesti Polk“, 1938, lk. 4–16; V. Väeden. Haapsalu komandandina Saksa okupatsioonivägede tulekul 1918. a. – Eesti Rahvusväeosade Album III. Tallinn: Selts „1. Eesti Polk“, 1938, lk. 38–40.

⁶ T. Vare. 1. Eesti polk Läänemaal (oktoober 1917 – aprill 1918). – Läänemaa Muuseumi Toimetised IV. Haapsalu: Läänemaa Muuseum, 2000, lk. 81–100.

⁷ G. Leets. 1-ne Eesti suurtükiväe brigad 13. XII. 1917. – 5. IV. 1918. – Sõdur 1927, nr. 51/52, lk. 1285–1298 [taastrükk: G. Leets. 1. eesti suurtükiväebrigad 13. detsembrist 1917–5. aprillini 1918. – Eesti rahvusväeosad 1917–1918: Antoloogia. Tartu: Rahvusarhiiv, 2015, lk. 397–412].

⁸ Päevakäsk 45. jalaväediviisile nr. 33, 29.09.1917. – RA, ERA.534.1.24, l. 8.

⁹ A. Kavtaradze. Rižskaja operacija 1917 g. – Voенно-istoričeskij žurnal 1967, nr. 9, lk. 118–121.

mis pidid takistama vastase laevastiku läbi murret väinadest. Maavägede ülesandeks jäi võidelda dessantide vastu. Seejuures tuli eriti visalt hoida Sõrve poolsaart. Poolsaarel paiknes Muhu positsiooni au ja uhkus, 12-tolline (305-mm) Sõrve patareid, samuti 130-mm Mäebe ja 120-mm Karuse patareid, mis pidid sulgema Kura kurgu. Lisaks nimetatud kolmele asus kaheksa rannapatareid Saaremaa põhjarannikul, Hiiumaal, Muhus, Vormsil ja Virtsus (nendega piirnes veel kolm patareid – Tahkuna, Lehtma ja Spithami (Põõsaspea) –, mis kuulusid aga nn. eelpositsiooni koosseisu). Maavägedest allusid admiral Svešnikovile saartel paiknenud 107. jalaväediviis (425. Kargopoli, 426. Poventsja, 427. Puudoži jalaväepolk), 472. Mossalski jalaväepolk (118. jalaväediviis), Kuressaare (Arensburgi) piirivalve ratsadivisjon, mitmed Tallinna merekindluse välisuurtükiväebrigaadi patareid ning hulk kindlustuste rajamisega tegeleenud inseneriosi. Neile lisandus Läänemaal asunud 470. Dankovi jalaväepolk (118. jalaväediviis).¹⁰

Muhu positsiooni kaitseks koondati küll märkimisväärsed jõud, kuid „tänu“ revolutsioonile oli nende võitlusmoraal pea olematu, mistap saavutasid Tagalahe rannikul ja Pammuna poolsaarel maabunud Saksa üksused kiiret ja ulatuslikku edu. Piisas ühest päevast, et Vene väejuhatuse mõistaks kujunenud olukorra ohtlikkust. Balti laevastiku ülemjuhataja kontradmiral Aleksandr Razvozov andis 29. septembril käsu kaitsta Saaremaad iga hinna eest, lubas saata abiks Tallinna mereväe surmapataljoni ja Paldiskis paiknenud 173. Kamenetsi jalaväepolgu (44. jalaväediviis) ning pöördus abipalvega Põhjarinde ülemjuhatajale poole. Rindejuhataja jalaväekindral Vladimir Tšeremissov käskis veel samal päeval panna häirekorras Haapsalu suunas liikvele 45. jalaväediviisi ühe brigaadi (kaks jalaväepolku ja suurtükidivisjon) ja 1. eesti polgu ning seada valmisolekusse sama diviisi teine brigaad.¹¹

29. septembri õhtul Kuressaares kohtunud admiral Svešnikov, 107. diviisi ülem kindralmajor Aleksei Ivanov ja Muhu positsiooni täitevkomitee liikmed hindasid aga olukorra lootusetuks ja otsustasid Saaremaa loovutada. Vaid Sõrve taandunud väeosadel kästi jätkata rannapatareide kaitsemist, kuid kogu ülejäänud garnison pidi murdma läbi Orissaareni, et asuda Muhu tammi (Zinovjevi silla) kaitsele, ning positsiooni juhatusel tuli sõita Haapsallu, kiirendamiseks abivägede saatmist saartele. Kohe pärast seda lahkus admiral suurtükilaeval Kuressaarest, tema staap (staabiülema kohusetäitjaks oli kindralstaabi kapten Nikolai Reek) pühkis Saaremaa tolmu jalgelt veidi hiljem, kuid kuna positsiooni juhataja ja staabi teed lahksid, siis ei etendanud kumbki edasistes sündmustes vähimatki rolli.¹²

1. eesti polgu ülem polkovnik Aleksander Tõnisson Haapsalu lossi ees. EFA.114.4.448

¹⁰ Muhu väina kindlustatud positsiooni koosseis, dat-mata. – RGAVMF.353.1.20, l. 93.

¹¹ A. Kosinskij. Moonzundskaja operacija Baltijskogo flota 1917 goda. – A. Kosinskij, A. fon Čišvic [Erich von Tschischwitz]. Moonzund: Poslednee sraženie russkogo flota. Moskva: Èkсмо: Jauza, 2011, lk. 113–114.

¹² H. Ojalo. Saaremaa sõjatules: Sügis 1917. Kuressaare: Saaremaa Muuseum, 2008, lk. 86.

1. eesti polgu kuulipildujate komando enne Muhu operatsiooni. EFA.114.4.453

30. septembril pani Põhjarinde ülemjuhataja kindral Tšeremissov saarte kaitse Balti laevastiku maavägede juhataja kindralmajor Nikolai Henriksoni õlule. Viimane andis veel samal õhtul korralduse, milles käskis kindral Ivanovil alustada 107. diviisi üksustega 2. oktoobril otsustavat vastupealetungi ning kindralmajor Zahhari Martõnovil kindlustada Orissaare sil-lapea ja puhastada selle ümbrus vaenlastest. Seni Paldiskis resideerinud 118. jalaväediviisi brigaadiülema Martõnovi käsutusse anti sama diviisi 470. Dankovi ja 471. Kozelski jalaväe-polk, Tallinna mereväe surmapataljon ja 2. üksik piirivalvesotnja. Kõik need jõud kokku moodustasid nn. Muhu saare koondsalga.¹³

Volmaris seisnud 1. eesti polk sai õöl vastu 30. septembrit käsu viivitamatuks väljasõiduks Haapsallu, kuhu jõuti 2. oktoobri õhtupoolikul. Samal päeval koos oma staabiga (staabiülem polkovnik Otton von Krusenstern) Helsingist Haapsallu jõudnud kindral Henrikson tegi polkovnik Tõnissonile korralduse asuda Rohukülas laevadele ja sõita Hiiumaale, tugevdamaks sealset garnisoni.¹⁴ Kuna samaaegselt Rohukülla saabunud 470. Dankovi jalaväepolgu pataljon keeldus laevadele asumast ja jooksis laiali, siis tekkis sadamas viivitus ning eestlaste ärasaatmine lükkus järgmisele päevale.¹⁵

Muide, 470. polk oli eestlaste vana tuttav – kevadel olid just selle polgu soldatid avaldanud Tallinnas suurimat aktiivsust võitluses eesti rahvusväeosade loomise vastu. Oma distsiplineerimatusena olid nad varemgi silma paistnud, nagu ka sama diviisi 469. Arzmassi, 471. Kozelski ja 472. Mossalski jalaväepolk. Viimane oli saanud kurikuulsaks, kui ta Tallinnast Saaremaale saadeti ning teel olles Koluvere lossi ja Lihula mõisa segi pööras, ümbruskonna talusid terroriseeris, mõttetult kariloomi tappis ja kõikvõimalikke varasid kokku riisus. Nüüdseks oli olukord siiski sedavõrd muutunud, et isegi kollektiivsetest röö-

¹³ A. Kosinskij. Moonzundskaja operacija Baltijskogo flota 1917 goda, lk. 129–131; Päevakäsk Muhu väina positsioonile nr. 1, 30.09.1917. – RGAVMF.353.1.7, l. 1.

¹⁴ O. Kurvits. Oskar. Eesti rahvusväeosade loomine 1917–1918, lk. 218, 220.

¹⁵ Tallinna merkindluse staabi operatiivkokkuvõte, 03.10.1917. – RA, ERA.534.1.88, l. 11.

vimistest ei tulnud midagi välja ning meeste ülimaldiks püüdeks oli vältida merele minekut ja sõtta sattumist.

Segadused ja viivitused töid kaasa eesti polgu esialgse ülesande muutumise – nüüd suunati eestlased kindral Martõnovi Muhu saare koondsalga koosseisu. Sinna jõudsid 3. oktoobril polgu I ja II pataljoni (ilma 7. rooduta), jala- ja ratsaluurajate komandod, kaevikkahurite komando ning Colt-kuulipildujate komando. Ülejäänud allüksused jäid koos polgu staabiga Rohukülla järgmist ülesõitu ootama, mida aga olukorra muutudes enam ei tulnudki.

4. oktoobri hommikul said Riia lahe merejõud Suures väinas peetud merelahingus lüüa ning taandusid põhja poole, mistõttu katkes ühendus mandri ja Muhumaa vahel. Ühelt poolt tuli see eestlastele kasuks, sest Rohukülla maha jäänud polgu osi polnud võimalik teistele järele saata. Teisalt aga sai toimunu saatuslikuks Muhus viibinud allüksustele. Vaid väike osa meestest (hinnanguliselt paarsada) pääses juhuslike väikelaevade või kalapaatidega põgenema, lõviosa langes aga 5. oktoobril sakslaste kätte sõjavangi. Vangilangenute arvuks pakub kirjandus enamjaolt väga täpselt 1598 meest, sh. 16 ohvitseri.¹⁶ See arv pärineb Oskar Kurvitsa uurimusest ning Kurvits ise on ilmselt tuginenud 1. eesti polgu päevakäsule, millega kästi arvata polgu koosseisust välja ja lugeda teadmata kadunuks vaenlase poolt hõivatud Muhu saarele jäänud 16 ohvitseri ja 1600 soldatit.¹⁷ Samas on teada, et nimetatud 16 ohvitserist kolm suutsid sõjavangist põgeneda ja võeti uuesti polku teenistusse. Hilisemates päevakäskudes mainiti korduvalt sõdureid, kes olid esialgu Muhu saarele jäänutena teadmata kadunute kilda arvatud, kuid tegelikult pääses osa neist saarelt tulema juba enne vangistamist, osa sai jooksu ajutistest vangilaagritest, osa oli aga polku naasmise asemel eelistanud end teenistusest kõrvale hoida. Kui palju selliseid mehi oli, on raske kindlaks teha, kuid väga täpselt vangilangenute arvu nimetamisest oleks otstarbekas loobuda.

Uus kaitseliin läänerannikul

Muhu väina positsiooni langemine oli Vene väejuhatusele šokk. Ennekõike kardeti sakslaste kohest edasitungi saartelt mandrile. Mure oli seda sügavam, et rannikukaitses puudusid võitlusvõimelised väeosad. Seni osalt saartel ja osalt Läänemaal paiknenud 107. ja 118. jalaväediviisi enamik väeosi olid sisuliselt hävinenud – kas sakslaste kätte vangi langenud või põgenedes laiali valgunud. Seetõttu andis Balti laevastiku juhataja korralduse moodustada nende kahe diviisi üksustest üks koonddiviis.¹⁸ Muidugi nõudis komplekteerimine aega ja vähemalt esialgu ei saanud seda rannakaitsel rakendada, seda enam, et saartelt põgenema pääsenud allüksuste ja meeste meeleolu oli kõike muud kui sõjakas ning eeskätt otsiti võimalusi põgenemise jätkamiseks – sedapuhku siis sügavale sisemaale.

Märksa rohkem lootis väejuhatuse Volmari ümbrusest Läänemaale paigutatava 45. jalaväediviisi osadele. Kuigi nendegi saabumine alles kestis, andis Balti laevastiku maavägede juhataja kindral Henrikson 4. oktoobril 45. jalaväediviisi brigaadiülemale kindralmajor Gustav Kreidtnerile käsu moodustada Läänemaa ranniku kaitses eriline koondsalk (Haapsalu koondsalk). Mõni päev hiljem viidi 13. armeekorpusse koosseisu kuulunud 4. Doni kasakadiviisi üle Balti laevastiku maavägede juhataja alluvusse ning diviisiülemast, kindralmajor Vassili Rodionovist sai ühtlasi Lihula koondsalka ülem.

13. oktoobril jagati Balti laevastiku maavägede lõunagrupp (Eestis paiknenud maaväed) kolmeks vastutusalaks:

- 1) Peeter Suure merekindluse komandant kindralmajor Pjotr Izmetstjev, kelle käsutuses olid kolm kindlusepolku (1. ja 2. Tallinna merekindluse polk, Väina-Jõesuu (Ust-Dvinski)

¹⁶ O. Kurvits. Eesti rahvusväeosade loomine 1917–1918, lk. 223–232.

¹⁷ Päevakäsk 1. eesti polgule nr. 189, 14.10.1917. – RA, ERA.534.1.8, l. 27.

¹⁸ Balti laevastiku juhataja laevastiku maavägede ülemale, 07.10.1917. – RGAVMF.353.1.34, l. 47.

- merekindluse polk), 44. jalaväediviisi 173. Kamenski ja 174. Romnõ polgud, 118. jalaväediviisi 469. Arzamassi polk ning 2. Tallinna (Reveli) piirivalve ratsapolgu kolm eskadroni, vastutas rannakaitse eest Tallinnast kuni Põõsaspea (Spithami) neemeni.
- 2) Haapsalu koondsalga ülem kindralmajor Gustav Kreidtner, kellele allusid 45. jalaväediviisi 180. Vindavi polk, 118. jalaväediviisi 470. Dankovi ja 471. Kozelski polgud, 1. eesti polk, kolm ratsaväesotnjat (erinevatest väeosadest) ning 5. soomusautode divisjoni 10. salk, vastutas Põõsaspea neemest Kasari jõe suudmeni ulatunud lõigu eest.
  - 3) Lihula koondsalga ülem kindralmajor Vassili Rodionov, kes käsutas põhiliselt omaenda 4. Doni kasakadiviisi (24., 25., 26. Doni kasakapolk, diviisi kütidivisjoni, 5. Doni kasakaväe suurtükidivisjon; lisaks ka 2. Tallinna (Reveli) piirivalve ratsapolgu üks sotnja), vastutas ranniku eest Kasari jõe suudmest kuni Vaiste mõisani.

Balti laevastiku maavägede juhataja reservi jäid 45. jalaväediviisi 179. Väina-Jõesuu (Ust-Dvinski) polk, 19. Doni kasakapolk ja üks patarei 45. suurtükiväebrigadist.¹⁹

Samal ajal jätkus 45. jalaväediviisi väeosade saabumine. 18. oktoobril nimetati diviisi ülem kindralmajor Aleksandr Vihhirev loodava Eestimaa väegrupi ülemaks.²⁰ Grupi ülesandeks oli kaitsta rannikut vastase maabumiskatsete eest, vältida Tallinna merekindluse ja Paldiski langemist vaenlase kätte ning tõkestada Saksa vägede edenemist Peterburi suunal. Eestimaa väegruppi kuulusid 45. jalaväediviisi (177. Irboska, 178. Võnnu, 179. Väina-Jõesuu ja 180. Vindavi jalaväepolk ning 45. suurtükibrigaad), 4. Doni kasakadiviis (19., 24., 25. ja 26. Doni kasakapolk, 5. Doni kasakaväe suurtükidivisjon ja 4. Doni kasakadiviisi kütidivisjon), 2. Tallinna (Reveli) piirivalve ratsapolk, 1. eesti jalaväepolk, 5. soomusautode divisjoni 10. salk. Kokku: 13 pataljoni, 28 sotnjat ja neli jalasotnjat, üks sapöörirood, kaheksa patareid (44 suurtükki) ning üks soomusautode salk (neli soomusautot). Väegrupi juhatus asus Risti raudteejaamas.

Eestimaa väegrupi koosseisus tegutses kaks koondsalka:

- kindralmajor Gustav Kreidtneri Haapsalu koondsalk (staap Palivere mõisas), mille ülesandeks jäi rannikukaitse Vihterpalu jõest kuni Kasari jõeni, ning
- kindralmajor Vassili Rodionovi Lihula koondsalk (staap Lihula mõisas), mis kaitses rannikut Kasari jõest kuni Vaiste mõisani (Tõstamaa lähedal).

Väegrupi parempoolseks naabriks oli polkovnik Vladimir Levisi (173. Kamenetsi jalaväepolgu ülem) Paldiski salk (44. jalaväediviisi osad) ning vasakul tiival asusid 13. armeekorpusse koondised. Omalaadseks eeljulgestuseks kujunes Vormsi, kus paiknesid rannakaitsepatarei nr. 30 (neli 6-tollist = 152 mm Canet' kahurit), mereväe vaatluspostid ja osa 1. eesti polgu luurekomandost.

Kindral Kreidtneri Haapsalu koondsalk omakorda jagunes kolmeks lahingulõiguks ja reserviks. Polkovnik Melnikovi löik (põhijouks 180 Vindavi jalaväepolk) ulatus Vihterpalu jõest Haapsalu lahe põhjakaldani ja alampolkovnik Rakovski löik (177. Irboska jalaväepolk) Haapsalu lahe lõunakaldast Kasari jõeni (staap Parila mõisas); nende kahe vahele jäänud Polkovnik Tõnissoni löik (1. eesti polk) hõlmas Haapsalu lahte ja linna; koondsalga reservi moodustas 178. Võnnu jalaväepolk (staap Enivere mõisas).

Loetletud väeüksustele lisandus Eestimaa väegrupi üldreservi arvatud 179. Ust-Dvinski jalaväepolk (staap Liivi mõisas) ning 5. soomusautode divisjoni 10. salk (Haapsalus).²¹ Oktoobri lõpupäevil võis Eestimaa väegrupi kogusuuruseks olla kuni 20 000 meest,²² mis moodustas tõsiseltvõetava sõjalise jõu.

¹⁹ Päevakäsk Balti laevastiku maavägedele nr. 3, 13.10.1917. – RGAVMF.353.1.7, l. 5.

²⁰ Päevakäsk Balti laevastiku maavägedele nr. 7, 18.10.1917. – RGAVMF.353.1.7, l. 17.

²¹ Päevakäsk Eestimaa väegrupile nr. 6, 25.10.1917. – RA, ERA.534.1.16, l. 1.

²² K. Siilivask. Veebruarist Oktoobrini 1917. Tallinn: Eesti Raamat, 1972, lk. 431.

Tegemist oli siiski vaid ajutise struktuuriga. Alates 1. novembrist moodustati Balti laevastiku maavägede juhataja (kindralmajor Henrikson) alluvuses kaks kindlustatud rajooni. Sveaborgi (Suomenlinna) rajooni ülemale, kelleks oli Sveaborgi merekindluse komandant, allutati kõik Soome lahe põhjarannikul paiknenud maaväed. Lahe lõunakaldal asunud vägedest kujundati Tallinna (Reveli) kindlustatud rajoon Peeter Suure merekindluse komandandi kindralmajor Pjotr Izmestjevi juhtimisel. Sellega seoses likvideeriti Eestimaa väegrupp. 4. Doni kasakadiviisi läks tagasi 13. armeekorpusse koosseisu ning kindralmajor Aleksandr Vihhirevist sai Haapsalu koondsalsa ülem. Koondsalsa ülesanne – kaitsta rannikut Vihterpalu jõest Kasari jõeni –, lahingulõigud – polkovnik Melnikovi, polkovnik Tõnissoni, alampolkovnik Rakovski lõigud – ning staabi asukoht – Palivere mõis – jäid endisteks. Senisele Haapsalu koondsalsa juhatajale kindralmajor Kreidtnerile hakkasid nüüdsest alluma salga reservüksused.²³

Mis puutub 1. eesti polku, siis määras alles loomisel oleva Haapsalu koondsalsa ülem kindralmajor Kreidtner polkovnik Tõnissoni oma väeüksuse eelsalga ülemaks.²⁴ Eelsalga koosseisu arvati 1. eesti polk, 470. Dankovi ja 471. Kozelski jalaväepolk, 2. Tallinna (Reveli) üksik piirivalvesotnja ja mõned väiksemad üksused. Paberil võis jääda mulje, nagu oleks Tõnissonist saanud kõrge ülemus – ikkagi kolm polku käsutada. Tegelikkus oli troostitu. Suurem jagu Dankovi ja Kozelski polkude meeskonnast oli jäänud Muhumaale ning ülejäänud tegelesid peaaesjalikult rüüstamistega. Paar päeva hiljem moodustati nende jäänustest üks ühiepataljoniline koondpolk ning alates 25. oktoobrist arvati seegi eelsalga koosseisust välja (ilmselt olid soldatid selleks ajaks lihtsalt laiali jooksnud).²⁵ Ja ega ka eesti polgust palju järele olnud jäänud: III pataljon, marsipataljon, töörood ning side-, sapööri-, keemia-, komandandi-, õppe- ja muusikakomandod. Kirjandusest võib jääda mulje, nagu oleks Tõnissonile allunud ka Haapsalus paiknenud soomusautode salk, kuid päris nii see siiski ei olnud. Salga meeskond arvati küll 1. eesti polgus „toidule ja seebile“, kuid salk ise kuulus Eestimaa väegrupi reservi ja oli kindralmajor Vihhirevi otsealluvuses.

Seega kujutas polkovnik Tõnissoni eelsalk enesest sisuliselt vaid poolikut jalaväepolku, mis poleks kuidagi suutnud takistada Saksa vägede maabumist Läänemaa rannikul ja millest kippus isegi ainult Haapsalu lahe kaitsmiseks väheks jääma. Ometi tehti, mis neis oludes võimalik, keskendudes Haapsalu linna kaitsmisele. Polgu staap majutati võõrastemajja Salon, kus leidsid alalist peavarju ka staabiohvitserid ja -ametnikud, töörood ja tagavarapataljoni juhtkond asusid Kiltsi mõisas, 11. rood Haapsalu rahvaväeülemate ruumides, 1. ja 2. marsirood (hilisemad 3. ja 4. rood) Rohuküla sadamas (üks rühm Pullapää piirivalvekordoni hoones), sapöörikomando Paralepa vanas kõrtsis, kuulipildujate komandod Uuemõisas ning ülejäänud roodud ja komandod Haapsalu eramajades.²⁶ Mitmel pool linnas – Uus-Sadamas, pargis ning kuursaali ja mudaravila (arvatavasti peeti silmas Arroneti mudaravilat Tagalahe ääres) juures kaevati kaevikuid ja rajati tõkkeid, Uus-Sadama maabumissilla otsa paigutati kaks kuulipildujat ja sadamaaida aknaavasse kolmaski. Rotatsiooni korras olid kaks roodu alalises lahinguvalmiduses, ülejäänud tegelesid igapäevaste ülesannetega. Kõigile roodudele ja komandodele olid lahinguülesanded kätte antud, alaliste vahipostide vahel liikusid patrullid. Et Rohuküla sadamgi pakkus, vaatamata purustustele, soodsaid randumisvõimalusi, seati seal iga päev valvesse üks rühm, mis pani välja kaks vahiposti – ühe sadamasilla läheduses olevasse kaevikusse ja teise ohvitseride kasiino hoone torni – ning saatis kaks liikuvat patrulli Haapsalu ja Ridala maanteedele.²⁷

²³ Päevakäsk Haapsalu koondsalgale nr. 18, 31.10.1917. – RA, ERA534.1.17, l. 37.

²⁴ Päevakäsk 1. eesti polgule nr. 179, 04.10.1917. – RA, ERA.534.1.8, l. 4.

²⁵ Päevakäsk Haapsalu koondsalgale nr. 18, 31.10.1917. – RA, ERA.534.1.18, l. 8.

²⁶ Hiljem toimus korduvalt allüksuste ümberpaigutamisi.

²⁷ A. Kiiker. Esimeste Eestirahva väeosade loomise ajalugu 1917 a. – RA, ERA.534.1.175, l. 69–71.

1. eesti polgu 4. rood Haapsalus. EFA.114.2.561

Korra kaitsel

Muhu positsiooni langemine tekitas paanikat nii Vene väejuhatuses kui ka lihtsoldatite seas. Mõlemad olid veendunud, et Saksa väed maabuvad kohe mandril ja ainsaks pääseteeks on kiire põgenemine. Ühtlasi peeti hädavajalikuks, nii palju kui võimalik, vedada Eestist välja materiaalsed väärtused, et need ei langeks vaenlase kätte – mida ei suudeta evakueerida, tuleb hävitada. Nii algaski kõrgemalt tulnud korralduste alusel sõjaliste objektide, nagu Rohuküla sõjasadam, hävitamine. 5. oktoobril lahkus Rohukülast enamik transpordi- ja abilaevu, viies endaga ühes hulga sõdureid-madruseid ja evakueeritavaid varasid. Päev hiljem, mil Riia lahe merejõudude juhataja admiral Bahhirev sai Balti laevastiku ülemjuhatajalt korralduse Väinamerest lahkumiseks, asusid teele viimasedki alused ning Rohuküla sõjasadama komandör, 2. järgu kapten Axel-Nicolai Rogge alustas koos väikese vabatahtlike rühmaga purustustöid. Kahe päeva jooksul õhiti, põletati ja hävitati enam-vähem kõik, millest jõud üle käis.

Kuid organiseeritud hävitustöö, mis sõjaliselt oluliste objektide puhul on vast arusaadav, oli vaid asja üks külg. Teisalt puhkesid leviva paanika tõttu soldatite omavoli- ja vägivalleatod. Levinud arvamuse kohaselt pidi see keelelt ja meeletult võõras maa langema lähipäevil möödapääsmatult vaenlase kätte. Järelikult tuli siit võtta, mis vähegi andis, et jätta sissetungijatele tühjad salved ja põletatud maa. Lisaks olid põgenevad väeosad oma voodid ja varustuse maha jättnud ning rekvireerisid, enamasti tasuta, nüüd kohalikest elanikest nii toiduaineid kui ka veovahendeid. Kui neid ei loovutatud vabal tahtel, võeti relvaahvardusel. Nii mõisatest kui taludest viisid soldatid ära hobuseid, veiseid, sigu, kodulinde, teravilja, kartuleid, heinu, küttepuid ja kõike muud, mis silma jäi ja tarvilikuks arvati. Hävitati tagavarasid, lõhuti hooneid ja inventari, tapeti tõuloomi ega jäetud puutumata ka elanike isiklikku vara. Inimeste eludki sattusid ohtu – 4. oktoobril tapsid soldatid Illuste mõisas Eduard Theodor von Maydelli ja

tema kaks öde Helene ja Sophie.²⁸ Soldatite talitsemine polnud kellelegi jõukohane, sest revolutsiooniga saavutatud demokraatlikud vabadused olid teisenenud täielikuks anarhiaks. Väejuhatuse oli kaotanud kontrolli alluvate üle ning üksikute ohvitseride katsed soldateid korralla kutsuda – niivõrd, kui seda üldse üritati – ei andnud tagajärgi, vaid võisid kergesti kaasa tuua korra nõudjate võtmise tääkide otsa.

Samasugune stiihia valitses ka Haapsalus, kuhu saabus alates 4. oktoobrist massiliselt põgenevaid vene soldateid ja madruseid. Samaaegselt algas linnas asunud sõjaväeladude evakueerimine ning kuna raudteeveeremi puudumisel polnud võimalik kõike piisavalt kiiresti välja vedada, tehti ettevalmistusi mahajäävate varade hävitamiseks. Mälestuste kohaselt valati mõned laod petrooleumiga üle, et need vajadusel süüdata. Ühtlasi lahkusid omavoliliselt ladude vahisalgad, mistõttu puhkesid mitmel pool rüüstamised, kusjuures kroonu varasid vedasid laiali mitte üksnes sõdurid, vaid paljudel juhtudel ka kohalikud.

Ajalookirjanduses on traditsiooniliselt antud kõrge hinnang 1. eesti polgu tegevusele, mis pärast ebaõnnestunud rakendust Muhu saarel keskendus avaliku korra taastamisele ja kaitsmisele Haapsalu linnas ja selle lähiümbruses. Samuti on 1920.–1930. aastatel avaldatud mitmeid mälestuskilde nii toonaste sõjameeste kui ka kohalike omavalitsustegelaste sulest. Kuid enamasti piirduvad nii uurijad kui ka mäletajad emotsionaalsete hinnangutega, samas kui konkreetseid andmeid selle kohta, mida, millal, kus ja kuidas polk toimetas, napib. Olukorra teeb veelgi segasemaks asjaolu, et enamasti vaadeldakse kogu „Haapsalu perioodi“ tervikuna, mistap on keeruline aru saada, millal üks või teine sündmus aset leidis ja millisesse konteksti asetub.

Mida me siis teame? Polgu I ja II pataljoni ning neli komandot olid juba 3. oktoobril Muhusse saadetud ning 4. oktoobril hakati Rohuküla sadamas veolaevadele laadima ka ülejäänud allüksusi. Üks laevadest jõudis isegi reidile sõita, kuid jäi seal teisi järele ootama. Samal ajal käis Suures väinas merelahing, mille kahurikõma kostus selgelt Rohuküllal. Ühtlasi saabus sadamasse järjest rohkem Muhust omaalgatuslikult põgenenud vene soldateid, kes kujutasid olukorda saartel täiesti lootusetuna. Seetõttu olevat polkovnik Tõnisson andnud mitteametliku juhise laadimisega mitte kiirustada. Ning tõepoolest, pärastlõunal saabus teade, et Vene merejõud on sunnitud Väinamerest taanduma ja ülevedu Muhu saarele enam ei toimu. Peagi järgnes korraldus laevadelt maha laadida.²⁹

4. oktoobri õhtuks koondusid polgu allüksused metsatukka Rohuküla sadama külje all ja Ungru mõisa parki. Ungru mõisas tekkis ärev seletamine seal asunud 471. Kozelski polgu soldatitega, kes keeldusid esialgu lahkumast ja andsid järele alles pärast seda, kui eestlased kuulipildujad laskevalmis seadsid. Osa III pataljoni meestest kaevas samal ajal sadamasilla lähedal kaevikuid, et olla valmis sakslaste maabumiskatse tagasilöömiseks.³⁰

Õhtul kutsus Balti laevastiku maavägede juhataja kindralmajor Henrikson polkovnik Tõnissoni Haapsallu. Tuginedes Tõnissoni hilisematele mälestustele, on Oskar Kurvits väitnud, et talle tehti ülesandeks „kaitsta rannikut Saksa vägede dessandi vastu ning anti piiramata volitused rüüstamiste, vägivallategude ja korratuste lõpetamiseks“.³¹ Teisal on aga Tõnisson rõhutanud korralduste seda osa, mis puudutas evakuaatsiooni ja purustustööde läbiviimist.³² Ööseks pöördus Tõnisson polgu juurde tagasi ja ilmselt arutas koos staabiohvitseridega läbi edasise tegevuskava.

5. oktoobri hommikul pöördus polgu juhtkonna poole abipalvega Kilti mõisa valitseja,

²⁸ Lihula miilitsajaoskonna ülema ettekanne, 11.10.1917. – RGAVMF.353.1.24, l. 22; Läänemaa miilitsaülema ettekanne, 21.11.1917. – RA, ERA.4419.1.31, l. 1-26.

²⁹ O. Kurvits. Eesti rahvusväeosade loomine 1917–1918, lk. 234.

³⁰ A. Kiiker. Esimeste Eestirahva väeosade loomise ajalugu 1917 a. – RA, ERA.534.1.175, l. 65.

³¹ O. Kurvits. Eesti rahvusväeosade loomine 1917–1918, lk. 235.

³² Esimesest Eesti polgust: Katkendid kindral A. Tõnissoni mälestustest. – Mälestused iseseisvuse võitluspäevilt. I kd.: Revolutsioon ja okupatsioon 1917–1918. Tallinn: K.-Ü. Rahvaülikool, 1927, lk. 163; Polkovnik Tõnissoni ütlused juurduskomisjonile, 15.10.1917. – RGAVMF.353.1.200, l. 2.

kaevates vene soldatite üle, kes olid mõisa karja minema ajanud. Salk sõdureid hüppas hobuste ja asus venelasi taga ajama. Kümme-kond kilomeetrit eemal jõutigi neile järele ning kari toodi tagasi Kiltsi mõisa. Samal ajal alustasid ülejäänud allüksused rännakkorras liikumist Haapsalu poole.³³ Kiltsi mõisas puututi uuesti kokku rüüstavate vene soldatitega, kes kirjan-duse väitel laiali aeti. Polgu õppekomando sõduri August Kuulmanni mälestustest jääb siiski mulje, et tegemist oli suure segadusega – see järgnes käsklusele kuulipildujad kaarikutelt maha võtta – ning esimese hooga jooksid laiali nii vene kui eesti sõdurid. Kuna aga eestlaste uuesti kokkukogumine teostus kiiremini, siis jäi mõis eesti polgu kätte.³⁴

Polkovnik Tõnisson jõudis Haapsallu 5. oktoobri ennelõunal, umbes kell 11.30, ja kirjeldas avanenud vaatepilti nii: „...hommikul oli varustus- ja toiduladude röövimine erinevate väe-osade, komandode ja asutuste soldatite ja madruste poolt täies hoos. Linna tänavail, peami-selt raudteejaama poole suunduvatel, venisid katkematu vooluna rõivaste, saabaste ja muuga koormatud soldatid ja madrused. Minu küsimusele vastasid nad, et ladudest võtavad kõik ja võtsid nemadki. [– – –] Soldatite hulgas leidis napsitanuid ja isegi purjus olijaid. Selgus, et ööl vastu 5. oktoobrit oli purustatud kaks viinaladu.“³⁵ Vahetult polguülema kannul marssis linna õppekomando kõige ees mürtsuva orkestriga. Ning ehkki kolonelleitnant Kurvits on väitnud, et vägivallast hirmunud linnaelanikud istusid kodudes ega julenud ninagi välja pista, kogunes August Kuulmanni sõnul raudteejaama juurde „kaunis palju“ rahvast, „sest igaüks tahtis Eesti polgu mehi näha“.³⁶

1. eesti polgu õppekomando ja orkester Haapsalu kuursaali ees. EFA.114.4.2574

³³ O. Kurvits. Eesti rahvusväeosade loomine 1917–1918, lk. 235.

³⁴ A. Kuulmann. „Selle vene polgu roodu käest, kes... metsavahilt sea ära röövisid...“ – Rahvusväeosade loomisest Eestis: Mälestusi ja kirju aastatest 1917–1918. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 1998, lk. 218.

³⁵ Polkovnik Tõnissoni ütlused juurdluskomisjonile, 15.10.1917. – RGAVMF.353.1.200, l. 2–3.

³⁶ A. Kuulmann. „Selle vene polgu roodu käest, kes... metsavahilt sea ära röövisid...“, lk. 218.

Kuna linnast oli jõudnud põgeneda ka senine sõjaväeline komandant, siis nimetas polkovnik Tõnisson alustuseks õppekomando ülema leitnant Oskar Mamersi Haapsalu komandandiks. Lisaks määrati ametisse ka raudteejaama komandant, kelleks sai alamleitnant Valter Adolf Pint. Viimane kirjeldas Haapsalu raudteejaama seisundit: „...mööbel oli lõhutud, veetoru klosetis purustatud, ruumid vett täis ning ülekujutatud tühjade konservikarpide ja pudelitega, prügihunnikutes vedelesid purjus soldatite ja madruste „elavad laibad“, kes olid joonud ära denaturaadi ja valge veini säilinud varud.“³⁷

Leitnant Mamers sai korralduse teha lõpp ladude röövimisele ja asendada ladude juurest omavoliliselt lahkunud vahipostid õppekomando meestega. Tõnissoni sõnul see „käsk täideti kiiresti ja energiliselt“. Teine osa õppekomandost saadeti aga relvastatud patrullidena tänavale, et pidada kinni ladude röövimises osalenud soldatid ja võtta neilt ära röövitud varad. Patrullid said käsu arreteerida kõik korrarikkujad ning vastuhakkajad kohapeal maha lasta. Mahalaskmiste kohta siiski andmed puuduvad.

Ladude evakueerimiseks oli kindral Henrikson allutanud Tõnissonile Haapsalus viibinud 46. etapipataljoni ja mereväe tööpataljoni. Kuid kohapeal selgus, et etapipataljon oli koos linnakomandandiga juba varahommikul Haapsalust lahkunud ning ka merepataljon sõitis veel samal õhtul omavoliliselt minema. Samuti lahkus 5. oktoobri õhtul Muhu positsiooni staap, mispuhul „tekkis linnas paanika: põgenesid kõik – ohvitserid, madrused, soldatid, ladude juhatajad, telegrafistid, raudteeametnikud, elanikkond. Kes ei pääsenud rongile, sõitsid vankritel ja ratsa, kasutades voorimeestelt ja elanikelt ära võetud hobuseid. Paljud põgenesid lihtsalt jalgsi ida suunas.“³⁸ Olukorra rahustamiseks käskis Tõnisson polgu sapöörikomandol marsimuusika ja rivilaulude saatel läbi linna marssida. Pisut see aitaski.

Korratusi ja allumatust esines siiski järgmistelgi päevadel. Nii oli alamleitnant Pint sunnitud 7. oktoobril paluma abi raudteejaamas tungleva soldatite ja madruste massi ohjeldamiseks ning olukord normaliseerus alles pärast eesti polgu õppekomando ja paari kuulipilduja saabumist. Teine samalaadne juhtum oli seotud Haapsallu saadetud 427. Puudoži jalaväepolgu pataljoniga, mis keeldus positsioonidele minemast ning nõudis võimalust Tallinna sõitmiseks. Leitnant Pint keelas jaamaülemal vagunite andmise, kuid kasutades komandandi ajutist eemaldumist, võtsid soldatid omavoliliselt üle varade evakuaatsiooniks määratud ešeloni ning nõudsid selle viivitamatut teeselaatmist, ähvardades vastasel korral jaamaülema ja vedurijuhi tappa. Sel moel õnnestuski neil Haapsalust lahkuda.³⁹

Õppekomandos teeninud August Kuulmann on meenutanud, et ladude ülevõtmisel tuli korduvalt vägivalda tarvitada, sest venelased eelistasid üleandmise asemel laod ära hävitada: „Ei saanud siis mitmel ööl öieti magada, muist meie komando mehi oli linnas omakaitse meestega patrullis ja muist oli suuremate ladude juures vahis. Tuli ka vahiposte suurendada, sest venelased tahtsid öösel kallale tungida, ka panid nad linnas röövimisi toime. Kuid et öösi alaline patrull ringi käis, siis kadusid röövimised.“⁴⁰

Selgusetuks jääb Oskar Kurvitsa poolt kirja pandud lõik: „Kui kord üks Vene rügement Haapsalusse tahtis marssida, lootes sääll rikkamat saaki leida kui juba rüüstatud vaeses maakonnas, siis jätkus 1. rügemendi ühe kompanii vastusaatmisest, et seda iga ilmakaare poole laiali pillata.“⁴¹ Võimalik, et Kurvits pidas silmas 3. novembri sündmusi, millest tuleb jutt edaspidi, kuid kuus aastat hiljem ilmunud monograafias Kurvits igatahes seda seika enam ei maininud.

Kuigi Tõnissonile oli tehtud ülesandeks linnas leiduvate ladude evakueerimine, polnud keegi vaevunud talle teatama, millised laod linnas üleüldse paiknevad, kus need täpselt asu-

³⁷ Alamleitnant Pinti ütlused juurdluskomisjonile, 15.10.1917. – RGAVMF.353.1.200, l. 5.

³⁸ Polkovnik Tõnissoni ütlused juurdluskomisjonile, 15.10.1917. – RGAVMF.353.1.200, l. 3.

³⁹ Alamleitnant Pinti ütlused juurdluskomisjonile, 15.10.1917. – RGAVMF.353.1.200, l. 5.

⁴⁰ A. Kuulmann. „Selle vene polgu roodu käest, kes... metsavahilt sea ära röövisid...“, lk. 218.

⁴¹ O. Kurvits. I. Eesti rügement (Tallinn 12.IV 17 – Haapsalu 13. IV 18), lk. 2.

vad ja milliseid varasid sisaldavad. Neid andmeid võinuks saada Muhu positsiooni intendantuuri ametnikelt, kuid needki olid jõudnud põgeneda. Kohal viibis vaid 118. jalaväediviisi intendant alampolkovnik Rumjantsev, kes koos alamleitnant Pindiga teostaski tegeliku evakuatsiooni. Nende käsutusse anti igapäevaselt 100–120 sõdurit eesti ja Kozelski polgust, samuti mitukümmend Haapsalu maakonnakomissari Eduard Alveri korraldusel elanikkonnalt rekvireeritud veokit.⁴² Evakuatsioon jõudis lõpule 26. oktoobriks, mil Haapsallu olid jäänud veel vaid suured tsemenditagavarad.⁴³

Polkovnik Tõnissoni rolli evakueerimise korraldamisel hinnati kõrgelt. Nii telegrafeeris maakonnakomissar Balti laevastiku juhatajale: „...laod on lurjuslike soldatite bandede poolt rüüstatud. Eesti polgu ülem polkovnik Tõnisson taastas korra ning ilmutab erakordset korraldusvõimet ja olukorra mõistmist.“ Kindral Henrikson kinnitas omalt poolt: „...tagavarade organiseeritud evakuatsiooni nurjasid saartelt põgenenute desorganiseeritud banded, kellega õnnestub toime tulla tänu 1. eesti polgu ülema polkovnik Tõnissoni energiale, kes sundis relvastatud ähvarduste abil sõdureid laadimistöõdele.“⁴⁴

Tõsi, evakuatsiooni lõpptulemuse osas valitseb segadus. Kui ametlikud dokumendid näivad rääkivat kõigi varade väljaveost, siis mälestustes leidub ka teistsuguseid seisukohti. Nii on August Kuulmann meenutanud: „Et laod terveks jäid, siis oli ka meil söögimaterjal esiootsa mureta, sest tagavara ladudes oli igasugust kraami. Ka saime pärastpoole korralikumad riided.“⁴⁵ Mainitakse sedagi, kuidas Haapsallu maha jäänud kroonuvarandused täiendasid Rakveres paiknenud 1. eesti polgu varustusladusid.⁴⁶ Samuti leidub kirjeldusi sellest, kuidas polk andis Haapsalu maakonnavalitsusele üle venelastest Rohuküla sadamasse maha jäänud petrooleumi, bensiini ja määrdeõlide varud, samuti hulga ehitusmaterjale, nagu naelad, klaas, raud jm., mida siis maakonnavalitsus nii linlastele kui ka ümberkaudsete valdade elanikele odava hinnaga müüs.⁴⁷ Mõistagi ei saa polkovnik Tõnissonile pahaks panna ei oma polgu ega rahvuskaaslaste materiaalse heaolu eest hoolitsemist, seda enam, et ladude rüüstamistele tegi 1. eesti polk tööpoolest lõpu ning ilmselt aitas ka suure osa varadest linnast evakueerida.

Sama segane on ka küsimus piiripanekust purustus- ja hävitustöödele, mille eest on eesti polku ja selle ülemat kirjanduses kiidetud. Teatavasti oli Rohuküla sõjasadama ülem 2. järgu kapten Axel-Nicolai Rogge mitme päeva jooksul hoolikalt purustanud Rohuküla sadamaraajatisi ning nähtavasti pidi hävitama ka üht-teist Haapsalus (laod, raadiojaam, raudteejaam). Mingil põhjusel jäi aga see ülesanne Haapsalus teostamata ning üht-teist säilis ka Rohukülas. Oskar Kurvitsa väitel ei pidanud lõhkujate närvid vastu ja nad põgenesid Venemaa suunas, mistõttu antud polkovnik Tõnissonile „kirjalik käsk kõike seda hävitada ja purustada, mis Haapsalu mahajätmise korral vaenlasele võiks olla kasulik. Ettekirjutise järele pidi Haapsalus hulk ladusid ja hooneid hävitatama ja Rohuküla maatasa tehtama.“⁴⁸ Pole selge, kas see nii ka oli ja kui oli, siis kuidas põhjendas Tõnisson oma ülematele käsu täitmata jätmist, kuid tööpoolest, Haapsalus ja Rohukülas rohkem midagi ei õhitud, põletatud ega purustatud.

Olukord linnas saadi kontrolli alla, kuid ümbruskonnast tuli jätkuvalt teateid vene soldatite pahategudest. Õigluse huvides tuleb siiski mainida, et mitte kõigis vene väeosades polnud tolleks hetkeks veel kord käest läinud ning 45. jalaväediviisi polgud pigem aitasid kaasa korra taastamisele ja säilitamisele. Põhiliseks pahalaseks oli jätkuvalt 118. jalaväediviisi (õigemini

⁴² Polkovnik Tõnissoni ütlused juurdluskomisjonile, 15.10.1917. – RGAVMF.353.1.200, l. 2–3.

⁴³ Eestimaa väegrupi staabiülemalt Balti laevastiku maavägede staabiülemale, 26.10.1917. – RGAVMF.353.1.12, l. 47.

⁴⁴ Tallinna merekindluse staabi operatiivkokkuvõte, 08.10.1917. – RA, ERA.534.1.88, l. 19.

⁴⁵ A. Kuulmann. „Selle vene polgu roodu käest, kes... metsavahilt sea ära röövivad...“, lk. 219.

⁴⁶ O. Kurvits. Eesti rahvusväeosade loomine 1917–1918, lk. 236.

⁴⁷ T. Vare. 1. Eesti polk Läänemaal (oktoober 1917 – aprill 1918), lk. 90.

⁴⁸ O. Kurvits. Eesti rahvusväeosade loomine 1917–1918, lk. 236.

selle säilmed), mis paiknes peaaesjalikult eesmise kaitseliini taga ja Kasari ümbruses. Just nende ohjeldamiseks hakati mõne aja pärast saatma 1. eesti polgust väikesearvulisi sõduritegruppe ka küladesse ja mõisatesse ülesandega kaitsta tsiviilelanikke ja nende varasid rüüstajate omavoli ja vägivalda eest.⁴⁹ Samas oli polk jätkuvalt alamehitatud ja erinevatest ülesannetest ülekoormatud, mistõttu ei jõudnud taolised vahisalgad kaugeltki kõikide abipalujateni.

Teated pärast saarte loovutamist vallandunud vägivallalainest levisid kõikjal Eestis, tekitades kartusi homse päeva ees. Loomulikult ei jäänud murest puutumata ka rahvuslikud liidrid, kes korduvalt pöördusid Vene sõjaväevõimude poole, nõudes korra taastamist. Kaebused vägivallategudest läksid teele valla-, linna- ja maakonnavalitsustest, ametiasutustest ja seltskondlikest organisatsioonidest. Probleemi arutati 13. oktoobril ka Eesti Maanõukogus, kus otsustati saata telegramm Vene riigiasutustele, suurematele ajalehetele ja välisriikide diplomaatidele. Läkituse tekst sai üpris terav:

„Venemaa sõjaväe mõned osad, kes Eestimaale on saadetud riiki ja koos kogu riigiga ka Eestimaad ja tema rahvast välise vaenlase vastu kaitsma, panevad rahulikkude elanikkude kallal Eestimaal kõige hirmsamaid vägivallategusid toime, kaitseta kodanikke surmates, hooned ja vilja põletades, ning loomi äraajades kui ka koha peal kasuta maha tappes. Lääne- ja Harjumaal on mõne päeva kestes ärarüüstatud mitukümmend talu ja mõisat, nagu Lihula, Oidremaa, Matsalu, Saastna, Paatsalu, Illuste, Laiküla, Koluvere, Kiidema, Sinalepa, Kloostri, Riisepere, Taibla ja paljud teised.

Rüüstamise teated tulevad ka Eestimaa teistest nurkadest: „Rahvas on meeleäraheitmise viimase tipuni viidud ja vaatab ahastusega pealt, et tema pojad ja vennad koos nende samade sõjaväe osadega peavad oma elu võitluses vaenlase vastu ohverdama minutitel, kus vanemate, vendade-õdede, naiste ja laste elu ning varanduse kallale oma riigi väeosade poolt kiputakse. Kui ka meie protestide peale vaatamata tarvilikuks tunnistatud rekvisitsioon ettevõetakse, mis rahvast näljaga ähvardab, siis nõuame meie vähemalt kindlasti, et üksikud väeosad mitte inimesi ei tapaks, ja varandust lihtsalt ära ei rööviks. Kui sellele hirmsale rüüstamisele ja tapmisele otsekohe piiri ei panda, siis ootab Eestimaad ja tema rahvast hukkaminek. Serbia ja Belgia hävitati Saksamaa vägede poolt, Eestimaa hävitatakse omariigi vägede poolt.“⁵⁰

Ei saa öelda, et kõrgem väejuhatuse poleks püüdnud „sellele hirmsale rüüstamisele otsekohe piiri panna“. Muu hulgas andis Põhjarinde vägede ülemjuhataja kindral Tšeremissov 8. oktoobril 3. ratsaväekorpuse juhatajale kindralmajor Pjotr Krasnovile korralduse saata korra taastamiseks Tallinna merekindluse komandandi käsutusse kaks polku (13. ja 15. Doni kasakapolk).⁵¹ 11. oktoobril saatis Balti laevastiku maavägede staabiülem polkovnik Otton Krusenstern Haapsalu koondsalga ülemale kindralmajor Kreidtnerile telegrammi, milles öeldi: „Maavägede juhataja käskis moodustada viivimatult salga juures sõjarevolutsioonilise kohtu ning anda selle kätte kõik röövimistes osalenud soldatid. Massiliste korratuste tekkimisel suruda need maha kiire ja otsustava tegutsemisega.“⁵² Kolm päeva hiljem järgnes veel üks telegraafiline korraldus: „Kohalikest võimudelt saabub jätkuvalt ettekandeid soldatite metsikustest, kohalike elanike röövimistest, kariloomade äraviimistest ja isegi tapmistest. Käsin tugevdada patrullteenistust, püüda lurjused kinni ja anda revolutsioonilise kohtu alla. Me ei või kannatada sellist häbi, millega meid katavad kodumaa äraandjad.“⁵³

18. oktoobril käskis kindral Henrikson moodustada vägivalla tõkestamiseks ja korra taas-

⁴⁹ Samas, lk. 235–236.

⁵⁰ Maanõukogu koosoleku protokoll nr. 57, 13.10.1917. – Maanõukogu protokollid 1917–1919: 1. koosolekust 1. juulil 1917 78. koosolekuni 6. veebruaril 1919. Tallinn, 1935, lk. 249–260.

⁵¹ K. Siilivask. Veebruarist Oktoobrini 1917, lk. 424.

⁵² Balti laevastiku maavägede staabiülemalt Haapsalu koondsalga ülemale, 11.10.1917. – RGAVMF.353.1.24, l. 24.

⁵³ Balti laevastiku maavägede juhatajalt Tallinna merekindluse komandandile, 14.10.1917. – RGAVMF.353.1.24, l. 25.

tamiseks sõjaväelised vahisalgad: Tallinna merekindluse piirkonnas – Padise-Kloostri mõisas, Ääsmäel, Kohila raudteejaamas ja Rapla alevikus; Haapsalu koondsalga piirkonnas – Kuijõe külas, Riisipere raudteejaamas ja Väike-Kullamaa külas; Lihula koondsalga piirkonnas – Vana-Vigala mõisas ja Kalli külas. Vahisalkade suuruse üle otsustas vastava piirkonna ülem, kuşjuures sellise arvestusega, et iga 20 sõduri kohta oleks üks ohvitser. Iga salga juures pidi olema kubermangukomissari esindaja, samuti kästi kaasata kohalikke militsionääre ja sõdurite komiteede liikmeid. Muu hulgas rõhutati: „...vägivallatsete ja röövijate vastupanu korral mitte peatuda relvade kasutamise ees.“⁵⁴ Lisaks sellele kästi vägivallategude asjaolude ja vägivallatsete väljaselgitamiseks moodustada vastavad komisjonid (ohvitser, kaks soldatite komitee esindajat, maakonnanoökogu esindaja, valla esindaja) Eestimaa väegrupi, Haapsalu koondsalga, Lihula koondsalga, Paldiski koondsalga ja Haapsalu salga avangardi (polkovnik Tõnissoni eelsalk) staabi juures.⁵⁵

Haapsalu maavalitsuse esimees Aleksander Saar avaldas Põhjarinde vägede ülemjuhatajale läkitatud telegrammis seoses nimetatud korraldusega oma rahulolu, kuid juhtis ühtlasi tähelepanu asjaolule, et kohalikud elanikud ei valda piisavalt vene keelt, mistõttu pole suutelised jagama selgitusi vene sõjaväelastele, ning palus, et vahisalgad moodustataks eesti rahvusväeosade baasil.⁵⁶ Ka Harju maakonnaavalitsus teatas, et korra säilitamiseks maakonnas „500 Eesti polgu soldatit tarvis läheksid“.⁵⁷ Neid palveid toetas Eesti Sõjaväelaste Ülemkomitee, kes koostas koguni vastava jaotustabeli. Konkreetselt Tallinna eesti üksikpolgu meestest sooviti moodustada 16 vahisalka (kokku 530 sõdurit ja 16 ohvitseri): merekindluse piirkonnas seitse, Haapsalu piirkonnas viis ja Lihula piirkonnas neli. Salkade suurus pidanuks olema enamasti 20 või 40 sõdurit, erandiks Lihula alevik, kuhu kavatseti paigutada sada meest. Kuna Eestimaa toitusvalitsus lubas võtta eesti sõduritest koosnevad vahisalgad oma ülalpidamisele, siis pooldas tehtud ettepanekut ka Tallinna merekindluse komandant kindralmajor Pjotr Izmestjev.⁵⁸ Ehkki Balti laevastiku maavägede juhataja kindralmajor Nikolai Henrikson ei vaidlustanud vahisalkade moodustamist eestlastest, jäi esialgu peale Põhjarinde staabiülema kindralmajor Sergei Lukirski seisukoht, kes pooldas eestlastest tõlkide määramist kõigi vahisalkade juurde.⁵⁹

Olukord muutus aasta lõpus. Ühelt poolt seoses sellega, et Vene väeosi jäi demobilisatsiooni ja väejuoksu tulemusena järjest vähemaks ning nende võimekus langes. Teisalt oli moodustatud Eesti diviis, mille väeosad paiknesid laiali üle kogu Eesti ning mille meeskond oli eluliselt huvitatud oma kodumaa ja rahva kaitsmisest vägivallategude eest. Sellega seoses jagas Eesti diviisi ülema kohusetäitja kindralstaabi alampolkovnik Jaan Soots 19. detsembril Eesti territooriumi polgurajoonideks: 1. eesti polgule määrati vastutusosalaks Haapsalu maakond, 2. eesti polgule – Pärnu, Viljandi ja Paide maakonnad, 3. eesti polgule – Tallinna maakond, 4. eesti polgule – Rakvere maakond ning eesti tagavarapataljonile – Tartu ja Võru maakonnad. Väeosade ülematel kästi jagada oma vastutusala pataljoni- ja roodurajoonideks, hoolitsedes selle eest, et maakonnalinnadesse jääks piisavalt jõude ning et roodud paikneksid võimalikult koondatult, saates väiksemaid rühmi välja ainult lühiajaliselt ja konkreetsete ülesannete täitmiseks.⁶⁰

⁵⁴ Päevakäsk Balti laevastiku maavägedele nr. 5, 18.10.1917. – RGAVMF.353.1.7, l. 13.

⁵⁵ Päevakäsk Balti laevastiku maavägedele nr. 13, 29.10.1917. – RGAVMF.353.1.7, l. 29.

⁵⁶ Haapsalu maavalitsuse esimehelt Põhjarinde vägede ülemjuhatajale, 25.10.1917. – RGAVMF.353.1.24, l. 27.

⁵⁷ Harju maakonnaavalitsuse esimehelt Eesti maavalitsusele, 02.11.1917. – RA, ERA.4419.1.30, l. 8.

⁵⁸ Tallinna merekindluse komandandilt Balti laevastiku maavägede staabiülemale, 27.10.1917. – RGAVMF.353.1.24, l. 29.

⁵⁹ Balti laevastiku maavägede juhatajalt Tallinna merekindluse komandandile, 29.10.1917. – RGAVMF.353.1.24, l. 31; Balti laevastiku maavägede staabiülemalt Tallinna merekindluse komandandile, 01.11.1917. – RGAVMF.353.1.24, l. 40.

⁶⁰ Päevakäsk 1. eesti diviisile nr. 10, 19.12.1917. – RA, ERA.3581.1.4, l. 11.

Nii 1. eesti polgu tegevust puudutavates kirjutistes kui ka kaasaegsete mälestustes on antud hulk emotsionaalseid ja väga positiivseid hinnanguid maale saadetud kaitsesalkade tegevusele. Küllap on need suurelt jaolt õigustatud, kuid vähegi täpsemaid andmeid kipub nappima. Polgu päevakäskudes on kaitsesalkade moodustamine jäänud enamasti märkimata (nähtavasti on see kirjas kui tavalised sõdurite komandeerimised) ning jaanuaris 1918 on dokumenteeritud vaid Kiideva ja Haeska mõisas tegutsenud salga olemasolu, mis komplekteeriti 12. roodu sõduritega (kokku 16 meest).⁶¹

Pisut lähemalt on meeste tegevust kirjeldanud Paadrema valla kaitsesalga ülem allohvitser August Kuulmann oma mälestustes. Tema sõnul oli ühendus polguga korraldatud nii, et iga 4–5 valla (kaitsesalga) jaoks määrati üks ohvitser, kes siis vahendas informatsiooni Haapsallu ja tagasi. Paadrema valla kaitsesalga jaoks etendas „infoohvitseri“ rolli Paatsalu vallast pärit mereväeohvitser, mitšman Johan Jungermann. Kuulmann sai polgust kaasa umbes 20 meest, kellele ta aktiivsemate vallaelanike seast veel abilisi värbas, neid Haapsalust hangitud vintpüssidega relvastades. Sõdurid, vabatahtlikud ja kohalikud miilitsamehed tegutsesid üksmeelselt ning Kuulmanni väitel sai üheskoos „viinapõletajaid otsitud, vilja rekvireeritud Eesti polgu ja vaesemate inimeste jaoks, läbiotsimisi toime pandud vilja ja varastatud asjade leidmiseks. Ka sai üks murdvaras teo pealt tabatud ja kohapeal maha lastud“.⁶²

Tegemist tuli teha ka vene soldatite ja kohalike punastega. Ühel õhtul kaevanud Risti metsavaht Kuulmannile, et suurem salk venelasi on tema sea ära tapnud ja kaasa viinud ning teisteski ümbruskonna taludes kahju tekitanud. Kuulmanni juhtimisel alustati läbiotsimisi taludes, kus venelased ööbisid, neilt võeti ära röövitud varad, sh. tapetud sea lihakeha, ning lisaks kõik relvad (üle saja püssi) ja laskemoon. Ootamatult tabatud magavad venelased vastupanu ei osutanud, küll aga hädaldasid relvade pärast – mida nad nüüd polgus ütlevad? Seepeale kirjutas Kuulmann neile tõendi: „Selle vene polgu roodu käest, kes Paadrema vallas ööd olivad ja metsavahilt sea ära röövisid, on ära võetud nii-nii palju püssisi ühes laskemoonaga, et edaspidi enam rahulikkudele elanikkudele taluperemeestele kurja teha ei saa.“⁶³

Kui kohalikud punameelsed tegelased Tallinnast tulnud käskude kohaselt Paadrema vallavalitsuse üle võtsid, ei sekkunud sõdurid esialgu. Nähes aga, et uutel „peremeestel“ valitsemine rappa kisub, võeti punastelt valitsusohjad käest ja kutsuti vana vallavalitsus ametisse tagasi. Punaste protestidest ei lastud end häirida ning ka Tallinnast kohale tulnud 4-5 punakaartlast „nägid, missugune kaitsemeeskond vallas oli ega julgenud midagi ette võtta“⁶⁴.

Arvata võib, et umbes samamoodi toimetasid 1. eesti polgu kaitsesalgad teisteski valdades, mistõttu on nende tegevusele antud positiivne hinnang põhjendatud. Küll on aga meie ajalookirjanduses liialdatud vene väeosade destruktiiivse rolliga, vastandades neid eesti polgule, ning teenimatult unustatud ära Vene väejuhatuse ja ühe osa vene väeosade roll avaliku korra hoidmisel Läänemaal (seda vähemalt enne Vene väe täielikku lagunemist aastavahetusel). Siiski pole kahtlust, et 1. eesti polk andis väga tugeva panuse korrakaitse, esialgu Haapsalu linnas ja hiljem ka maakonnas.

Polgu täiendamine

Vene väejuhatusel õnnestus saarte kaotamise järel rajada Läänemaa rannikule uus kaitseliin, mille üheks, ehkki tagasihoidlikuks osaks oli 1. eesti jalaväepolk. Tõsi, polgu võimekus jättis esialgu kõvasti soovida, kuna õnnetus Muhumaa operatsioonis oli läinud kaduma märkimis-

⁶¹ Päevakäsk 1. eesti polgule nr. 27, 27.01.1918. – RA, ERA.534.1.13, l. 70.

⁶² A. Kuulmann. „Selle vene polgu roodu käest, kes... metsavahilt sea ära röövisid...“, lk. 220.

⁶³ Samas, lk. 221.

⁶⁴ Samas.

väärne osa isikkoosseisust ja relvastusest. Seetõttu tuli hakata kiires korras taastama polgu lahingvõimet, formeerides puuduvad allüksused. Kui arvestada, et Rakvere perioodil oli polgu nimekirjades olnud kohati kuni 10 000 meest, siis poleks tohtinud 1600 puuduva sõjamehe asendamine olla kuigi keeruline. Tegelikuses see seda siiski oli. Ennekõike tekitas raskusi asjaolu, et samal ajal oli käivitunud uute rahvusväeosade – eesti tagavarapataljon Tartus ja Tallinna eesti üksikpolk – formeerimine ning tehti ettevalmistusi 2. eesti polgu loomiseks. Seega vajati sõdureid ja ohvitseride mitte üksnes Haapsalus, vaid mujalgi ning varasemad meeste ülejääk kippus asenduma puudujäägiga.

Esimene samm puuduvate allüksuste taastamiseks astuti 10. oktoobril, kui staabikapten Artur Stolzen sai käsu moodustada Muhu saarelt pääsenud meestest koondrood.⁶⁵ Neli päeva hiljem nimetati koondrood 1. rooduks ja Stolzenil kästi täiendada oma meeskonda polgu tagavarapataljoni 3. marsiroodu arvel.⁶⁶ Kuna 3. marsirood loeti arvates 14. oktoobrist likvideerituks „ühendamise tõttu 1. rooduga“,⁶⁷ siis võib oletada, et sisuliselt toimus 3. marsiroodu ümbernimetamine 1. rooduks ning Muhust põgenema pääsenud mehed etendasid 1. roodu taasloomisel suhteliselt väikest osa.

13. oktoobril andis polguülem staabikapten August Sarapuule korralduse formeerida uus ratsaluurajate komando, kuid kümme päeva hiljem anti teada, et sobivate sõdurite puudumise tõttu polgus on ratsalurekomando formeerimine peatatud.⁶⁸ Nähtavasti oli põhjuseks asjaolu, et kapten Sarapuu, viidates komando varustuse puudulikkusele, jättis täitmata käsu suunduda oma komandoga Vormsi saarele.⁶⁹

Polgu koosseis tehti ametlikult teatavaks 24. oktoobri päevakäsus. Selleks hetkeks koosnes polk 18 allüksusest: 1., 7., 9., 10., 11. ja 12. rood, 1. ja 2. marsirood, töörood, kaevikkahurite komando, komandandikomando, 1. ja 2. Maksim-kuulipildujate komando, muusikakomando (orkester), sapöörikomando, sidekomando, õppekomando ja ratsaväelaste komando.⁷⁰ Viimane oli ülekoosseisuline, sest säärast allüksust polnud jalaväepolgus ette nähtud. Mõni päev hiljem viidigi kõik 277 ratsaväelast üle 2. Tallinna piirivalve ratsapolgu ülema käsutusse.⁷¹ Miskipärast ei mainitud aga loetus varasemates koosseisudes märgitud keemiakomandot, ehkki olemas pidi see olema, kuna mõni nädal hiljem anti korraldus: „Likvideerida tänasest päevast keemiakomando, kui praegustes oludes mittevajalik.“⁷² Komando isikkoosseis, sh. komando ülem staabikapten Heinrich Liibus, viidi üle 1. roodu.

Segased olid lood 7. rooduga (ainus II pataljonist säilinud allüksus), mis ei viibinud alaliselt polgu juures, vaid kandis vahiteenistust Tallinna–Mõisaküla kitsarööpmelisel raudteel. Sellega seoses tekkis oktoobrikuu lõpunädalal aktiivne kirjavahetus Põhjarinde, 12. armee, Balti laevastiku maavägede ja Tallinna merekindluse staabi vahel, kuni kindluse komandant andis 1. novembril käsu määrata raudteevalvesse Tallinna eesti üksikpolgu allüksus ja ühendada 7. rood viivitamatult 1. eesti polguga.⁷³ Esmapäeval võib jääda mulje, et nii läkski, sest polgu päevakäsus 4. novembrist anti teada, et 7. rood nimetatakse ümber 2. rooduks (s. t. arvatakse I pataljoni koosseisu).⁷⁴ Tegelikkus oli siiski teistsugune ning veel 29. novembri aruandes nimetati 2. roodu meeskonda komanderingus olevate ohvitseride

⁶⁵ Päevakäsk 1. eesti polgule nr. 185, 10.10.1917. – RA, ERA.534.1.8, l. 11.

⁶⁶ Päevakäsk 1. eesti polgule nr. 189, 14.10.1917. – RA, ERA.534.1.8, l. 27.

⁶⁷ Päevakäsk 1. eesti polgule nr. 198, 23.10.1917. – RA, ERA.534.1.8, l. 62.

⁶⁸ Päevakäsk 1. eesti polgule nr. 188 ja 198, 13. ja 23.10.1917. – RA, ERA.534.1.8, l. 23, 62.

⁶⁹ 1. eesti polgu komitee koosoleku protokoll nr. 38, 24.10.1917. – 1. eesti polgu komitee protokollid 1917–1918. Tartu: Kirjastus Eesti Ajalooarhiiv, 2001, lk. 166–167.

⁷⁰ Päevakäsk 1. eesti polgule nr. 199, 24.10.1917. – RA, ERA.534.1.8, l. 66.

⁷¹ Päevakäsk 1. eesti polgule nr. 202, 27.10.1917. – RA, ERA.534.1.8, l. 103.

⁷² Päevakäsk 1. eesti polgule nr. 218, 11.11.1917. – RA, ERA.534.1.9, l. 37.

⁷³ Väljavõte Tallinna merekindluse komandandi korraldusest, 01.11.1917. – RGAVMF.353.1.24, l. 34.

⁷⁴ Päevakäsk 1. eesti polgule nr. 211, 04.11.1917. – RA, ERA.534.1.9, l. 13.

ja sõdurite hulgas.⁷⁵ Rood loeti polgus kohal olevaks alles alates 30. novembrist ning ka siis lühiajaliselt, sest juba 8. detsembrist arvati see taas komandeerituks, sedapuhku Tallinna, loodava 1. eesti jalaväediviisi ülema käsutusse diviisi komandandiroodu kohuste täitmiseks.⁷⁶

4. novembril sai staabikaptan Peeter Kann korralduse formeerida uuesti I pataljoni. 1. rood oli selleks ajaks juba olemas, Mõisakülas raudteevalves olnud 7. rood nimetati 2. rooduks ning tagavarapataljoni 1. ja 2. marsirood vastavalt 3. ja 4. rooduks. Seega teostus I pataljoni moodustamine juba olemasolevate allüksuste baasil ning selle tulemusena lakkas olemast polgu tagavarapataljon. Tõenäoliselt jõudsid I pataljoni formeerimistööd lõpule kas novembri lõpus või (hiljemalt) detsembri alguses. Kuid täisväertuslikku lahinguüksust sellest ei kujunenudki, sest 2. rood viibis esialgu jätkuvalt Mõisakülas ja hiljem Tallinnas ning 14. detsembril komandeeriti ära ka 4. rood, mis läkitati Rakverre maha jäänud polgu varasid valvama ning paiknes hiljem peasjalikult Samma mõisas.⁷⁷

Järgnesid uued formeerimised – 4. novembril alustas alamleitnant Albert Ojasson jalaluurajate komando, 7. novembril alamleitnant Theodor Rõuk Colt-kuulipildujate komando ning 8. novembril alamleitnant Gustav Kippar ratsaluurajate komando moodustamist.⁷⁸ Viimane pidi asendama staabikaptan Sarapuu allumatuse tõttu laiali saadetud ratsaluurajate komandot. Segadust tekitab asjaolu, et 4. novembril anti lipnik Johannes Ernitsale käsk formeerida kaevikkahurite komando, ehkki juba 24. oktoobri päevakäsus oli nimetatud komando loetud polgu koosseisus olevaks.

II pataljoni taasloomine sai alguse 17. novembri päevakäsuga, kus vastav ülesanne pandi staabikaptan Friedrich Vreemani õlule.⁷⁹ Väga ladusalt see töö ilmselt ei kulgenud. Kui II pataljoni koosseisu kuuluvat 5. roodu oli staabikaptan Madis Reinthal hakanud moodustama juba 7. novembril, siis 6. roodu taastamist alustas staabikaptan Anton Irv alles 26. novembril.⁸⁰ Hiljemalt 1918. aasta alguseks saadi siiski ka II pataljoni formeerimisega hakkama.

Täpse dateeringuta, kuid 1918. aasta jaanuari seisuga kajastavast aruandest nähtub, et polgu koosseisu kuulus taas 12 roodu (neist 2. ja 4. rood komanderingus), töörood ning 11 komandot: kaevikkahurite komando, 1. ja 2. Maksim-kuulipildujate komando, Colt-kuulipildujate komando, komandandi komando, jalaluurajate komando, ratsaluurajate komando, muusikakomando, sapöörikomando, sidekomando ja õppekomando.⁸¹

Samas ei tähendanud allüksuste taastamine kaugeltki seda, et polk oleks omandanud varasemaga võrreldava võitlusvõime. Ennekõike seetõttu, et taasloodud allüksused jäid arvuliselt tunduvalt väikemaks, kui ametlikud koosseisud ette nägid. Täielikku ja täpset ülevaadet meeste arvu kohta polgus ei leidu ning polgu staabis peetud „Arvulise koosseisu päevaraamat“, kuhu tulnuks igapäevaselt kirja panna polgus teeninud ohvitseride, arstide, sõjaväeametnike ja alamväelaste arv, muutus pärast Muhu operatsiooni täiesti ebausaldusväärseks. Muu hulgas väidab see, et veel 13. oktoobril oli polgus 129 ohvitseri-arsti-ametnikku ja 9113 sõdurit, kuid 14. oktoobril olid vastavad arvud 108 ja 7524. On ütlematagi selge, et: 1) ühe päevaga sellist drastilist langust ei toimunud ning 2) Muhu retkes kantud kaotused olid ikka veel arvesse võtmata. Need kajastusid alles 24. oktoobri sissekandes, mille kohaselt leidis polgus 3581 meest (ohvitseri ja arste arvestamata). Alates 31. oktoobrist kanti tabelisse üksnes alamväelaste arv (sel päeval 3311) ning seegi hariliku pliiatsiga

⁷⁵ Andmed 1. eesti polgu nimekirjalise, tegeliku ja lahingulise koosseisu kohta seisuga 29.11.1917. – RA, ERA.534.1.85, l. 3.

⁷⁶ Päevakäsk 1. eesti polgule nr. 258, 20.12.1917. – RA, ERA.534.1.9, l. 184.

⁷⁷ Päevakäsk 1. eesti polgule nr. 258, 20.12.1917. – RA, ERA.534.1.9, l. 184.

⁷⁸ Päevakäsk 1. eesti polgule nr. 211, 214 ja 215, 04., 07. ja 08.11.1917. – RA, ERA.534.1.9, l. 13, 22, 24.

⁷⁹ Päevakäsk 1. eesti polgule nr. 224, 17.11.1917. – RA, ERA.534.1.9, l. 60.

⁸⁰ Päevakäsk 1. eesti polgule nr. 214, 7.11.1917. – RA, ERA.534.1.9, l. 22; Päevakäsk 1. eesti polgule nr. 239, 1.12.1917. – RA, ERA.534.1.9, l. 111.

⁸¹ Andmed 1. eesti polgu allüksuste koosseisudest, ... 01.1918. – RA, ERA.534.1.85, l. 27

kirjutatult. Ajavahemikus 11. novembrist 1917 kuni 24. veebruarini 1918 ei tehtud aga päevaraamatusse ühtegi sissekannet.⁸²

Mõnevõrra paremini on säilinud andmed polgu lahingkoosseisu kohta, millest esitati perioodiliselt ettekandeid kõrgemalseivatele staapidele. Järgnev tabel ongi koostatud taoliste raportite alusel, kusjuures esimesel real on võrdluseks esitatud andmed Muhu operatsiooni eelse aja kohta. Tuleb aga arvestada, et veerus „täägid“ on arvesse võetud üksnes riviallüksustes teeninud ja vintpüssidega relvastatud sõdureid, mistõttu tääkide arv ei võrdu meeste koguarvuga.

1. eesti polgu lahingkoosseis⁸³

kuupäev	pataljone	ohvitsere	tääke	kuulipildujaid	padruneid
29.09.17	3	71	3561	34	1 253 166
23.10.17	1	30	923	24	926 444
14.11.17	2	37	1641	24	926 000
14.12.17	2	56	1714	24	926 000

Samuti on arhiivis säilinud perioodiliselt esitatud ettekandeid polgu isikkoosseisust tervikuna. Paraku ei ole nendegi puhul selge andmete usaldusväärsus ning need ei taha kuidagi haakuda mõningate teiste dokumentidega. Olgu siinkohal siiski esitatud andmed kolme erineva ajahetke seisuga, kusjuures alustuseks on võrdluseks toodud taas ära olukord enne Muhu operatsiooni.

1. eesti polgu isikkoosseis⁸⁴

	27.09.1917		14.10.1917		29.11.1917	
	ohvitsere	sõdureid	ohvitsere	sõdureid	ohvitsere	sõdureid
Nimekirjas	86	5286	41	2381	76	3327
Komandeeritud	12	405	10	387	8	478
Haiglas	1	231	1	217	3	154
Puhkusel	-	52	-	81	12	253
Väejoosus	-	190	-	145	-	458
Kohal	73	4411	31	1551	53	1984
sh: rivis		3814		1007		1560
rivituid ⁸⁵		597		544		424

⁸² 1. eesti polgu arvulise koosseisu päevaraamat 12.04.1917–30.03.1918. – RA, ERA.534.1.80.

⁸³ Andmed 1. eesti polgu lahingkoosseisu kohta seisuga 29.09.1917. – RA, ERA.534.1.85, l. 1; Andmed 1. eesti polgu lahingkoosseisu kohta seisuga 23.10.1917. – RA, ERA.534.1.83, l. 144; Andmed 1. eesti polgu lahingkoosseisu kohta seisuga 14.11.1917. – RA, ERA.534.1.85, l. 7; Andmed 1. eesti polgu lahingkoosseisu kohta seisuga 14.12.1917. – RA, ERA.534.1.84, l. 10.

⁸⁴ Andmed 1. eesti polgu isikkoosseisust seisuga 27.09.1917. – RA, ERA.534.1.84, l. 8; Andmed 1. eesti polgu isikkoosseisu kohta seisuga 14.10.1917. – RA, ERA.534.1.83, l. 139; Andmed 1. eesti polgu isikkoosseisu kohta seisuga 29.11.1917. – RA, ERA.534.1.85, l. 3.

⁸⁵ Rivitute hulka loeti tööroodus, komandandi komandos ja muusikakomandos teeninud mehed, samuti relvadeta sõdurid, ohvitseride käskjalad (tentsikud), kirjutajad ja veel mõned mehed, nagu signalist, kaptenarmused ja kõõlitöölised.

Ja veel üks kokkuvõtlik tabel polgu isikkoosseisu⁸⁶ kohta kolmel erineval ajahetkel.⁸⁷⁸⁸

	07.09.1917	24.10.1917	Jaan. 1918
Nimekirjas	4572	3570	4032
Komandeeritud	368	386	1178
Haiglas	228	128	103
Puhkusel	58	43	589
Väejooksus ⁸⁸	110	367	348
Kohal	3808	2647	1814

Nagu näha, kõiguvad numbrid küllaltki suures ulatuses ega ole eriti usaldusväärsed. Sestap on ka raske teha vettpidavaid järeldusi polgu komplekteerituse kohta. Seda enam, et kummalisel moel pole tänini selge, milline pidanuks olema 1. eesti polgu normidele vastav koosseis. Enamasti väidetakse, et eesti rahvusväeosi formeeriti Vene 3-pataljonilise jalaväepolgu sõja-aegsete koosseisude alusel, mis olid põhiosas paika pandud sõjavägede kõrgema ülemjuhataja staabiülema 1916. aasta korraldustega. Sellest tulenevalt on järeldatud, et eesti polgus pidanuks teenima kokku 3866 meest, sh. 3770 sõdurit (alamväelast), 74 ohvitseri, 10 (või 11?) sõjaväeametnikku ja 12 vabatahtlikku.⁸⁹ Dokument, millele tavaliselt viidatakse, esitab siiski osalt teistsuguseid arve: kokku 3900 meest, sh. 3804 sõdurit, 74 ohvitseri, 10 ametnikku ja 12 vabatahtlikku.⁹⁰ Mõnest polgu enda dokumendist võib aga järeldada, et ettenähtud koosseis oli 3847 meest, sh. 3765 sõdurit, 73 ohvitseri ja 9 ametnikku.⁹¹ Erinevused on väikesed, kuid tuleb arvestada sedagi, et 1. eesti polgus ei leidunud ametlikes koosseisudes ette nähtud leegiheitjate komandot ega relvade kogumise komandot, küll aga eksisteeris kahe kuulipilduja komando kõrval veel kolmaski. Samuti tegutsesid polgus orkester (muusikakomando), ehkki ametlikult polnud sõja ajal formeeritud väeosadele seda ette nähtud, keemiakomando ja sanitaarkomando. Kõnelemata mõnest pisierinevusest, nagu näiteks vabatahtlike ning vaimuliku ja kirikuteenri puudumine.

Tagatipuks ei vastanud sõjaoludes allüksuste tegelik suurus kaugeltki alati paberil kirja pandule. Piisab, kui heita pilk septembri alguses polgus valitsenud olukorrale. Kui riviroodudes oli ametlikult ette nähtud 232 sõdurit, siis tegelikkuses kõikus see arv vahemikus 247 (2. rood) ja 337 (11. rood). Tööroodus pidanuks olema 275 meest, aga oli 315; kaevikkahurite komandos olid vastavad arvud 33 ja 70, ratsaluurajate komandos 51 ja 35 jne.⁹²

Kui võrrelda tabelites esitatud andmeid, siis jääb mulje, et ehkki polgu isikkoosseis hakkas pärast Muhu operatsioonile järgnenud madalseisu kasvama, ei jõudnud see enam varasema tasemeni ning jäi maha ka dokumentides ette nähtud kontrollarvudest. Eriti kui võtta aluseks mitte polgu nimekirjadesse kantute, vaid realselt kohal olnud meeste hulk. Samuti torkab silma nii ametlikule puhkusele lubatud kui ka omavoliliselt väeosast lahkunud meeste arvu järsk suurenemine. Kui puhkusele lubamise motiivid pole teada, ehkki võib arvata, et vähe-

⁸⁶ Arvesse ei ole võetud ohvitseri, arste ja sõjaväeametnikke.

⁸⁷ Andmed 1. eesti polgu isikkoosseisust, 07.09.1917. – RA, ERA.534.1.83, l. 110; Päevakäsk 1. eesti polgule nr. 199, 24.10.1917. – RA, ERA.534.1.8, l. 66-96; Andmed 1. eesti polgu allüksuste koosseisudest, ... jaan.1918 – RA, ERA.534.1.85, l. 27.

⁸⁸ Väejooksikute hulka on arvatud ka arreteeritud: 24.10. seisuga üks ja jaanuaris 1918 viis meest.

⁸⁹ O. Kurvits. Eesti rahvusväeosade loomine 1917–1918, lk. 130, 132; V. Lokk. Eesti rahvusväeosad 1917–1918: Formeerimine ja struktuur. Tallinn: Argo, 2008, lk. 43–50.

⁹⁰ 3-pataljonilise jalaväe-(küti-)polkude sõjaaegne ajutine koosseis. – RA, ERA.R-1703.1.10, l. 9–17.

⁹¹ Andmed 1. eesti polgu koosseisude kohta seisuga 01.11.1917. – RA, ERA.534.1.84, l. 6–7.

⁹² Andmed 1. eesti polgu isikkoosseisu kohta, 07.09.1917. – RA, ERA.534.1.83, l. 110.

malt osaliselt oli tegemist vastutulekuga meeste soovile ja püüdega vähendada omavoliliste lahkumiste arvu, siis ulatuslik väejuoks kõneles loomulikult distsipliiniprobleemidest. Seda vaatamata asjaolule, et enamasti oli ilmselt tegemist mitte lõpliku deserteerimisega, vaid lühiajalise hüppes olekuga, pärast mida naasid mehed polku.

Märkimist väärib asjaolu, et erinevalt I pataljonist, mis taastati peaaesjalikult polgu enda allüksuste, eeskätt tagavarapataljoni arvel, komplekteeriti II pataljon ja komandod suurelt jaolt erinevatest vene väeosadest alles äsja kodumaale naasnud meestega, kelle kogemused ja tõekspidamised erinesid polgu „vana tuumiku“ omadest. Suure tõenäosusega mõjutasid uustulnukad ka senise meeskonna distsipliini, poliitilisi vaateid jms., tuues kaasa olulisi lahknemisi ja hargnemisi. Ühtaegu avaldasid meeskonna monoliitsusele, meelestatusele ja distsipliinile mõju ka segadused, mis tulenesid nii uute eesti rahvusväeosade loomisest kui ka Vene armee demobilisatsioonist.

Uute rahvusväeosade moodustamisega kaasnes paljude 1. eesti polgu ohvitseride ja sõdurite kas alaline ümberpaigutamine või ajutine komandeerimine loodavatesse üksustesse. Seesugused ümberpaigutused olid formeerimisperioodil paratamatud, kuid raskendasid meeskonna kasvatamist ühistunde ja kokkuliitumise vaimus. Lisaks sellele otsustati detsembri keskpaigas Tallinnas peetud eesti sõjaväeosade esindajate konverentsil rakendada uute polkude mehitamisel territoriaalset komplekteerimisviisi, s. t. arvestada meeste jagamisel üksustesse nende maakondlikku ja kihelkondlikku päritolu. Seetõttu tuli taas mehi suures ulatuses ühest väeosast teise üle viia.⁹³ Kuna üksikute sõdurite ümberpaigutamise jälgimine nõuaks liialt suurt aja- ja tööjõukulu, siis piirdugem siinkohal vaid muudatustega, mis leidsid aset 1. eesti polgu tippjuhtide seas.

Teatavasti nimetati polguülem Tõnisson 4. oktoobrist polkovnik Tõnissoni eelsalga ülemaks, mistap võttis polgu juhtimise ajutiselt oma õlule senine tagavarapataljoni ülem alampolkovnik Aleksander Kiiker.⁹⁴ 8. novembril asus polguülema ametisse uuesti Tõnisson, nimetades Kiikeri polguülema abi ajutiseks kohusetäitjaks (endine polguülema abi polkovnik Ernst Pödder oli asunud 6. oktoobrist formeerima Tallinna eesti üksikpolku).⁹⁵ Kuid kõigest kaheksa päeva hiljem läks polkovnik Tõnisson lühiajalisele puhkusele ning et alampolkovnik Kiiker oli samal ajal komandeeritud Eesti Sõjaväelaste Ülemkomitee juurde, siis võttis polguülema kohustused ajutiselt üle hoopis III pataljoni ülem kapten Henrik Vahtramäe.⁹⁶ 20. novembriks jõudis Kiiker Haapsallu tagasi ja jätkas ise polguülemana.⁹⁷ Olukord muutus veelgi segasemaks, kui puhkusel viibinud polkovnik Tõnisson 21. novembril Tartus enamlaste poolt arreteeriti. Kuna polk ei saanud jääda ülemata, siis toodi polkovnik Ernst Pödder formeeritava Tallinna eesti üksikpolgu ülema kohalt tagasi Haapsallu ja jätkas alates 28. novembrist 1. eesti polgu ülema kohusetäitjana. Kiiker naasis taas polguülema abi ametisse.⁹⁸ Suuremad ümberpaigutused kaasnesid Eesti diviisi loomisega detsembri alguses, kui arreteeritud, ent siiski seaduslikust polguülemast polkovnik Tõnissonist sai brigaadiülem, polguülema abist Kiikerist diviisi voori ülem, polgu vanemarstist doktor Hans Leesmentist diviisi arst ning polgu III pataljoni ülemast kapten Vahtramäest 4. eesti jalaväepolgu ülem. Neid asendasid vastavalt polkovnik Pödder, alampolkovnik Aleksander Seiman, doktor Eduard Lukk ja kapten Johan Puskar.⁹⁹

⁹³ A. Pajur. Kui Lembitu polk oli Sakala malev. – Viljandi Muuseumi Aastaraamat 2001. Viljandi, 2002, lk. 108–110.

⁹⁴ Päevakäsk 1. eesti polgule nr. 179, 04.10.1917. – RA, ERA.534.1.8, l. 4.

⁹⁵ Päevakäsk 1 eesti polgule nr. 217, 10.11.1917. – RA, ERA.534.1.9, l. 35.

⁹⁶ Päevakäsk 1. eesti polgule nr. 225, 18.11.1917. – RA, ERA.534.1.9, l. 64.

⁹⁷ Päevakäsk 1. eesti polgule nr. 227, 20.11.1917. – RA, ERA.534.1.9, l. 71.

⁹⁸ Päevakäsk 1. eesti polgule nr. 235, 28.11.1917. – RA, ERA.534.1.9, l. 98.

⁹⁹ Päevakäsud 1. eesti polgule nr. 254 ja 263, 16. ja 25.12.1917. – RA, ERA.534.1.9, l. 170, 204; Päevakäsk 1. eesti polgule nr. 20, 20.01.1918. – RA, ERA.534.1.13, l. 41.

Sõjaväe järkjärguline demobiliseerimine sai alguse veidi enne enamlikku oktoobripööret, mil Venemaa Ajutise Valitsuse sõjaministri Aleksandr Verhovski initsiatiivil otsustati vähendada armees isikkoossisu ja vabastada teenistusest kõige vanemad, üle 40-aastased mehed (1895., 1896., 1897. ja 1898. aasta kutsealused). Ka enamlased jätkasid samal kursil. 10. novembril andis Lenini Rahvakomissaride Nõukogu dekreediga sõjaväe arvukuse vähendamise kohta, lubades 1899. aasta kutsealused tähtajatule puhkusele (sisuliselt oli tegemist nende demobiliseerimisega). 15. detsembril Peterburis kokku astunud ülevenemaalisel sõjaväelaste kongressil otsustati laiendada tähtajatut puhkust ka 1900., 1901., 1902. ja 1903. aasta kutsealustele. Detsembri lõpuks jõutigi aastate 1895–1901 kutsealused koju saata.

Uuel aastal kiirenes demobilisatsioon veelgi. 3. jaanuaril algas 1902. aasta, 10. jaanuaril – 1903. aasta, 16. jaanuaril aastate 1904–1907 ning 29. jaanuaril – aastate 1908 ja 1909 kutsealuste vabastamine. 16. veebruaril kästi koju lubada veel kolm aastakäiku (1910–1912). Seega vabanes oktoobri algusest kuni veebruari lõpuni sõjaväest 17 aastakäiku ja teenistusse jäi vaid seitse aastakäiku (2. märtsil langetati otsus 1913.–1915. aastakäikude ja 12. aprillil 1916.–1919. aastakäikude demobiliseerimise kohta). Lisaks sellele arvati reservi, sõltumata kutseaastast, kõik kooliõpetajad, insenerid, tehnikud ja üliõpilased.

Ametlikult seadustatud demobilisatsiooni kõrval kiirenes ja laienes nn. stiihiline demobilisatsioon ehk omavoliline lahkumine. See tulenes üldisest sõjatüdimusest, valitsevast korralagedusest ja anarhiast, külades hoogu koguvast maade mustast ümberjagamisest, aga ka varustusraskustest. Lahkusid nii üksikud sõdurid kui ka terved allüksused või koguni väeosad. Väeosade lahkumisele eelnes tavaliselt vastava sõdurite komitee otsus „kiirendada“ demobilisatsiooni protsessi ning lubada lahkuda ennetähtaegselt üha uutel aastakäikudel. Omavoliline lahkumine omandas sedavõrd massilise iseloomu, et väeüksikute koguarvu ei ole võimalik tuvastada.

Ametliku demobilisatsiooni ja omavolilise väeüksuse koosmõjul oli vana armees 1918. aasta alguses sisuliselt hävinud. Nii näiteks jäi jaanuari alguseks kõigisse Läänerinde armeedesse kokku mitte üle 150 000 täägi ja mõõga (rivisoldati) ning 18. veebruariks, Saksa pealetungi alguspäevaks langes nende arv 70 000-ni. Võrreldes 1917. aasta märtsiga vähenes rinde lahingkoosseis 80–85%.¹⁰⁰

Eestis viibinud väeosades polnud olukord parem. Omalaadse nüansi lisas sellesse ukrainlaste tungival nõudmisel alanud väeosade ukrainastamine, s. t. ukrainlastest sõjaväelaste koondamine teatud väeosadesse, kust venelased ja teised rahvused mujale ümber paigutati. Juba 30. juulil avaldas kõrgema ülemjuhatus peakorter ukrainastamisele kuuluvate väekoondiste – kokku 16 diviisi – loetelu, kuhu teiste hulgas arvati ka Põhjarindel tegutsenud 21. armeekorpuse diviisid: 33., 44. ja 185. jalaväediviis.¹⁰¹ Ukrainastamine oli küll meelepärane ukrainlastele enestele, kuid tekitas pahameelt teiste rahvaste, eriti venelaste seas, kes, olles ukrainastatavatest väeosadest välja arvatud, pahatihti deserteerisid. Nii teavitas Tallinna merekindluse komandant jõulude eel Põhjarinde staabiülema: „Venelaste väljaarvamine 44. jalaväediviisist kohaliku Ukraina raada ettepanekul tõi kaasa ühe ešeloni ärasaatmise seaduslikus korras ja hiiglasliku enamuse venelaste omavolilise lahkumise. Venelaste väljaarvamine sai signaaliks nõudmistele saata tagalasse ka teised väeosad. Üleskutsed, käsud ja veenmised, et rinnet on tarvis hoida rahukõneluste lõpuni, ei anna tulemusi ning massid esitavad organisatsioonidele ultimatiivseid nõudmisi, soovimata kuulda võtta mingeid põh-

¹⁰⁰ E. Gorodeckij. Demobilizacija armii v 1917–1918 gg. – Istorija SSSR 1958, nr. 1, lk. 3–31; M. Molodcygin. Karasnaja Armija: roždenie i stanovlenie 1917–1920 gg. Moskva, 1997; V. Krasnokutskij. Demobilizacija Russkoj armii v 1917–1918 gg. (na primere Zapadnogo fronta): Avtoreferat dissertacii na soiskanie učennoj stepeni kandidata istoričeskix nauk. Moskva, 1997. – <http://cheloveknauka.com/demobilizatsiya-russkoy-armii-v-1917-1918-gg#ixzz51CZJZD00>; S. Bazanov. Demobilizacija russkoj armii v nojabre 1917 g. – aprele 1918 g. I ee gosudarstvenno-političeskije posledstvija. – Nauka. Obščestvo. Oborona 2015, nr. 1. – <https://www.noo-journal.ru/2015-1-4/article-0038/>

¹⁰¹ RGVIA.2031.2.55, l. 56–57.

jendusi. Isikkoosseis sulab iga päevaga, mistõttu hoolduse ja toiduta jäänud hobukoosseis hakkub. Juba on juhtumeid, kus omavoliliselt ja igasuguste ettehoiatusteta lahkuvad tervete patareide koosseisud, jättes materjalosa maha.¹⁰²

10. jaanuaril 1918 kandis 44. jalaväediviisi 174. Romnõ polgu ülem ette: „Polgu olukord on kriitiline [– – –], majandus on täielikult laostunud, inimesed viidud täieliku tigestumiseni [– – –] Keeldutakse tööst, nõutakse puhkust, ähvardatakse kõike jätta ja põgeneda. Kuulipildujate komandodes ja voorides tuleb ühel inimesel hooldada kümmet hobust ning lähapäevil jäetakse hobused üldse maha. Roodud on 15-mehelises koosseisus ja elavad üksteisest 10–12 versta kaugusel, telefoniside puudumise tõttu pole nende vahel mingit ühendust [– – –] Kõik hakkub ja ma olen jõuetu midagi tegema. Palun võtta minult igasugune vastutus.“¹⁰³

Nädalapäevad hiljem teatas Balti laevastiku maavägede ülem laevastiku keskkomiteele (Tsentrobalt): „Sõdurite hulgas valitseb tagasihoidmatu püüd minna koju, mis ei allu mingile mõjule juhtivkoosseisu ega komiteede poolt. Ei arvestata sellega, et demokraatliku rahu võimalikult peatseks saavutamiseks ei tohi rinnet paljastada. Ukraina eraldumine Venemaast avaldub selgelt ukrainlastest sõdurite lahkumises. 10. jaanuaril oli 44. jalaväediviisi üksustes inimesi alles: 173. ja 174. jalaväepolgu – à 150, 175. jalaväepolgu (asub Tallinnas) – 1500, 176. jalaväepolgu – 500, suurtükiväes – 800. Vahiteenistust ei saa korraldada inimeste puudumise tõttu; majandustöid – sõdurite soovimatuse tõttu. Hobuste hooldamiseks kasutatakse sõjavange. [– – –] 45. jalaväediviisis on olukord analoogne või hullemgi. Leidub roode, kus pole üle 10 inimese.“¹⁰⁴

Loomulikult ei jätnud demobilisatsioon ja väejooks Eesti väeosi puudutamata ning ka 1. eesti polgu read hõrenesid, ehkki väejooks jäi vene väeosadega võrreldes tagasihoidlikumaks. Kuna vastavad andmed polgu kohta tervikuna puuduvad, tuleb rahulduda Oskar Kurvitsa kogutud teadetega ohvitserkonna kohta. Nende põhjal võib väita, et 1917. aasta oktoobrist kuni 20. veebruarini 1918 vabastati teenistusest 14 ohvitseri. Neist neli lahkusid haiguse tõttu ning saadeti kas pikaajalisele ravile või terviseparanduslikule puhkusele. Kolmel juhul ei ole vabastamise põhjus märgitud, kuid võib oletada demobilisatsiooni. Kõige rohkem – vähemalt seitsmel juhul – puudutas aga ohvitserkonda kooliõpetajate demobiliseerimine.¹⁰⁵ Polgu päevakäskude järgi otsustades vabastati kooliõpetajatena väeteenistusest sõjaaegne ametnik August Tupits (polgu kortermeister), staabikaptenid Friedrich Vreeman (II pataljoni ülem) ja Madis Reinthal (5. roodu ülem), alamleitnandid Aleksander Bachmann ja Gustav Kippar (ratsaluurajate komando ülem) ning lipnikud Hans Tuksam (9. roodu rühmaülem) ja Gustav Väli (tööroodu nooremohvitser).¹⁰⁶ Erandina väärib mainimist polgu kapellmeister Mihkel Lüdigi, kes vabastati 15. jaanuaril vanuse tõttu (1901. aasta kutsealune) teenistusest, kuid võeti veel samal päeval samasse ametisse tagasi, sedapuhku vabapalgalisena.¹⁰⁷ Samal ajavahemikul viidi teistesse Eesti väeosadesse üle 13 ohvitseri (kolm diviisi juhatusse, kolm tagavarapataljoni, kolm 3. eesti polku, kaks 2. eesti polku, üks 4. eesti polku ja üks suurtükiväebrigaadi), veel kolm meest läkitati eesti sõjaväelaste organisatsioonide käsutusse ning kaks loeti polgust lahkunuks (teadmata põhjusel). Veel üks ohvitser, staabikapten Johannes Poopuu arreteeriti 19. veebruaril enamlaste korraldusel. Seega vähenes polgu ohvitserkond kokku 33 mehe võrra, samas kui uusi ohvitseri lisandus novembris kaheksa, detsembris 25,

¹⁰² Tallinna merekindluse komandandilt Põhjarinde staabiülemale, 22.12.1917. – RGAVMF.353.1.114, l. 285–286.

¹⁰³ 174. Romnõ jalaväepolgu ülevalt Tallinna merekindluse komandandile, 10.01.1918. – RGAVMF.353.1.114, l. 229.

¹⁰⁴ Balti laevastiku maavägede staabiülemalt laevastiku keskkomiteele, 17.01.1918. – RGAVMF.353.1.32, l. 21.

¹⁰⁵ 1. Eesti polgu isiklik koosseis 12. IV. 17. – 14. IV. 18. I.: Ohvitserid, arstid, ametnikud. – O. Kurvits. Eesti rahvusväeosade loomine 1917–1918, lk. 3–15.

¹⁰⁶ Päevakäsud 1. eesti polgule nr. 17, 21, 30, 34, 35; 17., 21. ja 30.01.1918, 15. ja 16.02.1918. – RA, ERA.534.1.13, l. 35, 50, 80, 107, 108.

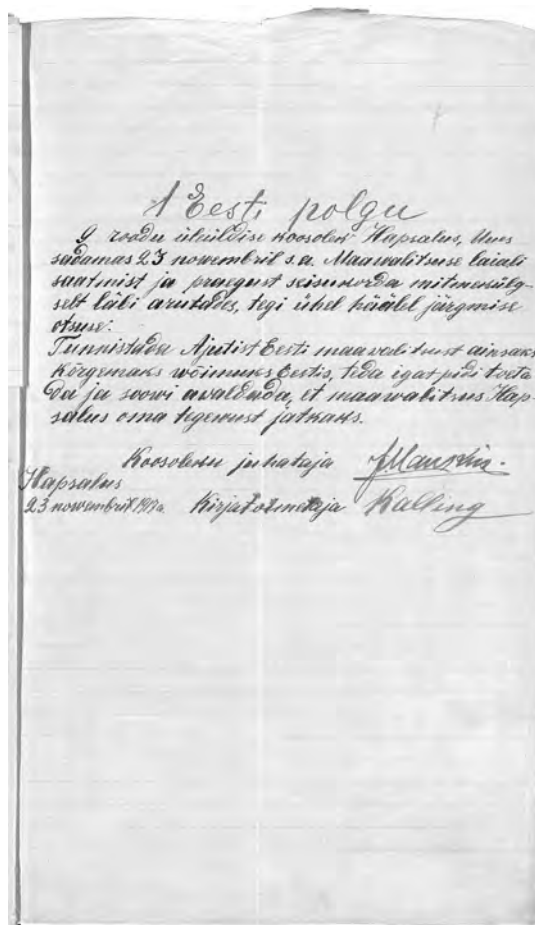
¹⁰⁷ Päevakäsud 1. eesti polgule nr. 19 ja 20, 19. ja 20.01.1918. – RA, ERA.534.1.13, l. 39, 41.

jaanuaris 31 ning enne 21. veebruari veel neli, s. t. kokku 68.¹⁰⁸

Erinevalt ohvitseridest, keda oli polgus tunduvalt rohkem kui vaja, jättis sõdurite arv ilmselt soovida. Igatahes kandis merekindluse juhtkond jaanuari keskpaigas Balti laevastiku maavägede staabile ette, et 1., 2. ja 4. eesti jalaväepolgus puudub igaühes umbes tuhat meest ning Eesti diviisi tervikuna pole diviisiülema hinnangul lahinguvõimeline, sest paljud sõdurid on saadetud salkadena maale kaitsma tsiviilelanikke vägivalla eest; lisaks puuduvad mõnes polgus jätkuvalt relvad.¹⁰⁹ Oma osa Eesti väeosade puudulikus lahinguvõimes etendas ka Vene armee kõrgema ülemjuhataja ametikoha anastanud enamlasest lipnik Nikolai Krõlenko, kes keelustas 7. detsembril kõigi rahvuslike väeosade formeerimise.¹¹⁰ Tõsi, kuu aega hiljem see keeld läti ja eesti rahvusväeosade osas tühistati.¹¹¹

Meeste ja allüksuste arvu, väljaõppe, meeleolu ja kokkuliituvuse kõrval etendab väeosa võitlusvõime hindamisel olulist osa relvastus. Täpsed andmed 1. eesti polgu relvastuse kohta pärinevad 11. oktoobrist 1917. Selleks hetkeks oli meeskonnale jagatud välja 2519 Jaapani vintpüssi Arisaka M1905, 80 vananenud Vene vintpüssi Berdan, 36 Jaapani karabiini Arisaka M1905 ning 24 raskekuulipildujat Maksim. Laskemoonast leidis üle 500 000 püssipadruni Arisakade ja üle 400 000 kuulipildujapadruni Maksimide tarvis, ligi 13 000 Berdani padrunit ning 48 käsigranaati Lemon. Miini- ja pommipildujaid ega leegiheitjaid polgus polnud, samuti nagu ka miine ja pomme nende tarbeks. Varem polgu relvastusse kuulunud kaks miini- ja kümme pommipildujat, nagu ka kümme Colt kuulipildujat, olid langenud Muhus sakslastele sõjasaagiks.¹¹² Raskemat jalaväerelvastust saadi alles kuu aega hiljem, mil võeti arvele kaks Jean Dumézil' 58-mm miinipildujat ja üks Mihhail Rosenbergi 37-mm kaevikkahur koos vastava laskemoonaga (7 miini ja 100 mürsku), samuti 32 karabiini.¹¹³

(järgneb)

1. eesti polgu 4. roodu otsus Eesti Maanõukogu asjus, 23.11.1917. ERA.534.1.39, l.6

¹⁰⁸ 1. Eesti polgu isiklik koosseis 12. IV. 17. – 14. IV. 18. I.: Ohvitserid, arstid, ametnikud. – O. Kurvits. Eesti rahvusväeosade loomine 1917–1918, lk. 3–15.

¹⁰⁹ Tallinna merekindluse staabilt Balti laevastiku maavägede staabiülemale, 15.01.1918. – RGAVMF.353.1.25, l. 336.

¹¹⁰ Kõrgema ülemjuhataja käskkirj, 07.12.1917. – RGVIA.2031.2.55, l. 4.

¹¹¹ Kõrgema ülemjuhataja telegramm Põhjarinde valitsusele, 03.10.1918. – RGVIA.2003.2.327, l. 67.

¹¹² 1. Eesti polgu ülemalt Polkovnik Tõnissoni eelsalga ülemale, [11.]10.1917. – RA, ERA.534.1.15, l. 9.

¹¹³ Päevakäsk 1. Eesti polgule nr. 218, 11.11.1917. – RA, ERA.534.1.9, l. 37.